De stille getuigen krijgen een nieuw leven

Het proces van herbestemming bij Nederlandse synagogen

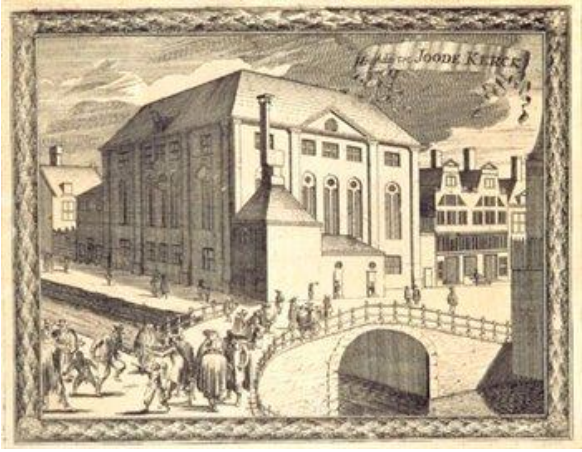

Door:	Ashok Geltink
Plaats:	Utrecht
Datum:	23 augustus 2011
Organisatie:	Universiteit Utrecht te Utrecht
Faculteit:	Geesteswetenschappen
Opleiding:	Geschiedenis
Cursusnaam:	Scriptie Master Cultuurgeschiedenis
Studentnummer:	3247988
Begeleider:	Dr. E. Nijhof

De stille getuigen krijgen een nieuw leven

Het proces van herbestemming bij Nederlandse synagogen

Door:	Ashok Geltink
Plaats:	Utrecht
Datum:	23 augustus 2011
Organisatie:	Universiteit Utrecht te Utrecht
Faculteit:	Geesteswetenschappen
Opleiding:	Geschiedenis
Cursusnaam:	Scriptie Master Cultuurgeschiedenis
Studentnummer:	3247988
Begeleider:	Dr. E. Nijhof

Inhoudsopgave

Voorwoord 5

Samenvatting 6

Inleiding 7

Hoofdstuk 1: Het jodendom en de synagoge in vogelvlucht 9

1.1. De geschiedenis van het jodendom 9

1.2. De joodse geloofspraktijken 10

1.3. De geschiedenis van de synagoge 11

1.4. De religieuze functie van de synagoge 13

1.4.1. De religieuze functie van de synagoge 13

1.4.2. De functie van de synagoge tijdens een rite de passage 14

1.4.3. Feestdagen en de synagoge 15

1.4.4. De functie van de synagoge tijdens de sabbat 17

1.5. De niet-religieuze functies van een synagoge 18

1.5.1. De niet-religieuze functie van de synagoge in de huidige tijd 18

1.6. De indeling van een synagoge 18

Hoofdstuk 2: Joden in de Nederlanden 20

2.1. De Nederlandse joden in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd 20

2.2. Emancipatie, integratie en discriminatie 21

2.3. Shoah en de wederopbouw 22

Hoofdstuk 3: Herbestemming in theorie 24

3.1. Actoren bij de herbestemming van een synagoge 24

3.2. Aspecten rond herbestemming 26

3.3. Problemen en barrières bij herbestemming 28

Hoofdstuk 4: Bouwstenen van de joodse identiteit 29

4.1. Identiteit 29

4.2. Authenticiteit 31

4.3. Collectief geheugen 33

4.4. Terugblik 34

Hoofdstuk 5: De Grote Synagoge te Amsterdam 36

5.1. De geschiedenis van de Grote Synagoge 36

5.2. Het herbestemmingsproces van de Grote Synagoge 36

Hoofdstuk 6: Conclusies 41

Literatuurlijst 45

Bijlage 1: Balfour declaratie 47

Bijlage 2: Joden in Nederland 48

Bijlage 3: Model joodse identiteit van professor Ido Abram 49

Bijlage 4: Bachrach & Baratz 61

Bijlage 5: KUN model 64

Bijlage 6: Interview Sanne Terlouw (lid van Beth Shoshanna, een joodse organisatie in Deventer) ... 69

Bijlage 7: Interview Manja Pach (lid van de Liberaal Joodse Gemeente Gelderland) 72

Bijlage 8: Interview orthodoxe jood 75

Bijlage 9: Interview liberale jood 77

Bijlage 10: Gesprek met Edward van Voolen, conservator Joods Historisch Museum 79

Bijlage 11: Plattegrond Hoogduitse synagogencomplex 81

Voorwoord

Voor u ligt mijn masterscriptie die ik heb geschreven ter afronding van de master Cultuurgeschiedenis die ik gevolgd heb aan de Universiteit Utrecht. Een aantal maanden geleden ben ik begonnen met het schrijven van deze scriptie. De herbestemming van Nederlandse kerkgebouwen is een actueel onderwerp, maar over de herbestemming van Nederlandse synagogen is nog weinig geschreven. Gaandeweg ben ik erachter gekomen hoeveel emotie erbij komt kijken wanneer er een beslissing moet worden genomen over de herbestemming van een religieus en in dit geval joods gebouw. Zelf ben ik niet joods, maar ik geloof dat herbestemming van zulke beeldbepalende gebouwen als synagogen niet alleen voor joden maar voor de hele maatschappij van belang zijn. Met dat als uitgangspunt heb ik deze scriptie geschreven.

Allereerst gaat mijn dank uit naar de heer E. Nijhof voor de begeleiding tijdens het schrijven van deze scriptie. Ten tweede ben ik alle mensen die een bijdrage hebben geleverd aan deze scriptie, de heer van Voolen en de interviewde personen, mijn dank verschuldigd voor de informatie die zij mij hebben verschaft. Tot slot gaat mijn dank uit naar iedereen in mijn nabije omgeving, en speciaal naar mijn ouders, voor hun hulp en geduld in de afgelopen jaren.

Ik wens u veel leesplezier bij deze scriptie toe.

Ashok Geltink

Utrecht, augustus 2011

Samenvatting

Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn de meeste synagogen in Nederland leeg komen te staan. De Shoah en secularisering zorgden ervoor dat het aantal Nederlandse joden marginaliseerde en dat het geringe aantal overgebleven joden nauwelijks nog naar de synagoge ging. In tegenstelling tot kerken werden de synagogen niet gesloopt en in de afgelopen decennia is begonnen met de herbestemming van deze gebouwen, omdat de meeste joodse gemeenschappen te klein zijn om de kosten te kunnen dragen.

De vraag die in dit scriptieonderzoek centraal staat is, welke aanvullende eisen er vanuit het jodendom zijn bij de herbestemming van synagogen in Nederland. Aan de hand van deelvragen is de historische context, het proces van herbestemming en de rol die identiteit, authenticiteit en collectief geheugen in het proces van herbestemming spelen onderzocht. Aan de hand van een praktijkcasus is geschetst hoe theorie en praktijk zich tot elkaar verhouden.

De opzet van de scriptie is tweeledig. Door middel van een uitgebreide literatuurstudie is allereerst een historisch en theoretisch kader gevormd waarbinnen de problematiek van de herbestemming van synagogen in Nederland is geplaatst. Vervolgens is aan de hand van een casestudie het herbestemmingsproces van de Grote Synagoge in Amsterdam onderzocht.

Op grond van alle bronmateriaal kan geconcludeerd worden, dat de herbestemming van synagogen in Nederland lijkt op de herbestemming van protestantse kerken. Er zijn vele mogelijkheden tot herbestemming, waarbij het belangrijk is dat de waardigheid van het gebouw wordt gewaardeerd. Joden hechten namelijk meer waarde aan de immateriële dan aan de materiële cultuur. Het Joods Historisch Museum laat duidelijk zien, dat herbestemming op een waardige manier mogelijk is. De objectfunctie van de Grote Synagoge is blijven bestaan en de nieuwe functie als museum sluit daar nagenoeg naadloos op aan. Zo blijkt de herbestemming van synagogen in Nederland een goed alternatief te zijn voor leegstand en sloop.

Inleiding

Een belangrijk kenmerk van de hedendaagse westerse samenleving in het is secularisering. De maatschappij wordt individueler en rijker en steeds meer mensen keren zich af van het geloof, in de vorm die we al eeuwen kennen. Dit wil niet zeggen dat mensen niet meer geloven, maar het geloof heeft een andere invulling gekregen. Mensen gaan niet meer zoals vroeger wekelijks naar de kerk. Hoewel onder moslims de seculariseringstrend niet of nauwelijks waarneembaar is, is deze trend wel waarneembaar onder joden. De secularisering van joden is al voor de Tweede Wereldoorlog begonnen. De vernietiging van ongeveer 6.000.000 joden in de Tweede Wereldoorlog, waarvan ruim 107.000 Nederlandse joden, heeft er echter voor gezorgd dat de joodse gemeenschap in Nederland marginaliseerde. Na de Tweede Wereldoorlog is een geringe groep Nederlandse joden geëmigreerd, maar veel van degenen die bleven voedden hun kinderen niet meer traditioneel joods op.

Gevolg van de Shoah en de secularisering onder joden was een terugloop van het bezoek aan de synagoge. De overbleven joden hebben zich de afgelopen decennia in steeds mindere mate aangesloten bij joodse koepelorganisaties en vele synagogen werden niet meer gebruikt. De gebouwen kwamen leeg te staan, maar in tegenstelling tot veel kerken die gesloopt werden gebeurde dit laatste niet met synagogen. Verderop in de scriptie zal worden uitgelegd waarom de synagogen niet werden gesloopt.

Om de synagogen in stand te houden is er de laatste twee decennia voor gekozen om over te gaan tot herbestemming van de gebouwen. Dit is een trend die ook waarneembaar is bij rooms-katholieke en protestantse kerken. Een groot verschil met deze kerken is echter dat die vaak een nieuwe bestemming krijgen en hun religieuze functie verliezen. Het gebouw blijft voor het nageslacht bewaard, maar vervult een nieuwe functie. Bij veel synagogen is echter waarneembaar dat de religieuze functie van het gebouw behouden blijft en dat de herbestemming wordt ingepast binnen dit kader. Voorbeelden hiervan zijn: de synagoge te Enschede, waar wekelijks erediensten worden gehouden maar ook symposia en lezingen en de synagoge te Dieren, die te huur is, waar men kan trouwen en die net als in Enschede wordt gebruikt voor erediensten. Het is echter niet zo dat elke synagoge zijn religieuze functie heeft behouden. Zo is de synagoge van ’s-Hertogenbosch een muziekcentrum geworden.

Deze scriptie is bedoeld om inzicht te geven in de herbestemming van joods religieus erfgoed, waar Nederland erg mee verbonden is mede dankzij de Tweede Wereldoorlog maar

waar Nederlanders vaak weinig van af weten. De volgende vraagstelling is als uitgangspunt genomen voor deze scriptie:

Welke aanvullende eisen zijn er vanuit het jodendom in de breedste zin des woords aangaande de herbestemming van synagogen in Nederland?

De bovenstaande vraagstelling wordt beantwoord aan de hand van verschillende deelvragen:

1. *Welke rol speelt de synagoge in de huidige tijd binnen het jodendom?*
2. *Welke aspecten spelen een rol binnen het herbestemmingsproces en hoe verhouden ze zich tot elkaar?*
3. *Hoe verhouden de materiële en immateriële cultuur binnen het jodendom zich tot elkaar?*

Voor deze scriptie is gekozen voor de volgende aanpak. Het is een grotendeels theoretische scriptie geworden. Om echter de theorie goed te kunnen plaatsen en toetsen aan de praktijk is er in hoofdstuk vijf een praktijkcasus uitgewerkt. Als bronmateriaal voor deze scriptie zijn een aantal boeken, artikelen en websites gebruikt. Daarnaast zijn er vier interviews gehouden. Twee van de geïnterviewden wilden niet met naam en toenaam in deze scriptie, daarom is hun bijdrage geanonimiseerd.

Het eerste hoofdstuk behandelt de geschiedenis van het jodendom en de synagoge en biedt een inleiding in het jodendom en de gebruiken van deze religie. Ook wordt de rol van de synagoge in de huidige tijd besproken. Het daaropvolgende hoofdstuk gaat verder met de komst van de joden naar Nederland en welke ontwikkeling deze bevolkingsgroep heeft doorgemaakt sinds de middeleeuwen. Hoofdstuk drie behandelt de herbestemming van synagogen. In het vierde hoofdstuk worden drie belangrijke begrippen in het jodendom uitgediept: identiteit, authenticiteit en collectief geheugen. Daarna volgt een praktijkcasus, waarin de herbestemming van de Grote Synagoge in Amsterdam wordt behandeld. De scriptie wordt afgesloten met een concluderend hoofdstuk waarin antwoord wordt gegeven op de verschillende deelvragen en de vraagstelling.

Hoofdstuk 1: Het jodendom en de synagoge in vogelvlucht

Steeds vaker en directer worden we geconfronteerd met andere culturen en hun levensbeschouwelijke basis. Zowel in negatieve als in positieve zin, denk bijvoorbeeld aan het debat rond het verbod op de rituele slacht, krijgen mensen in de Nederlandse samenleving te maken met andere culturen en religies. Eén van die religies is het jodendom. Het jodendom is één van de oudste monotheïstische godsdiensten ter wereld en kent de oudste religieuze tradities die vandaag de dag nog worden beoefend. In dit hoofdstuk zal de lezer allereerst kennismaken met de geschiedenis van het jodendom. Vervolgens wordt er inzicht gegeven in de geloofspraktijken binnen het jodendom, om af te sluiten met de geschiedenis van het joodse gebedshuis, de synagoge.

1.1. De geschiedenis van het jodendom

Het jodendom stamt uit het afgelegen heuvelland in Midden- en Zuid-Kanaän, het hedendaagse Israël, Palestina, Syrië en Libanon. Abram brak met de polytheïstische traditie en werd monotheïst. Hij wijdde zich aan de dienst voor de Ene en Enige God die hij als Schepper van hemel en aarde kende.[1]

Nadat de joden door Mozes uit Egypte werden geleid, werd er een verbond gesloten tussen JHWH (God) en het volk. JHWH werd daarbij de God van Israël en Israël het volk van JHWH. Om dit verbond te bekrachtigen ontving Mozes op de berg Horeb (berg van God) de tien geboden.[2] Uit deze periode, de Rabbijnse Periode of de Tweede Tempelperiode genoemd, zijn weinig historisch bronnen overgeleverd.[3]

De periode 600-900 kenmerkte zich vooral door de grote tweedeling die op basis van afkomst binnen het jodendom ontstond. Er is geen sprake van een religieuze tweedeling. Aan de ene zijde zijn er Sefardische joden, die uit Zuid-Europa komen en Spaans of Arabisch spreken. Aan de andere zijde zijn er Asjkenazische joden, die afkomstig zijn uit Noord- en Oost-Europa en Jiddisch (een vorm van Duits) spreken.[4]

Nadat de joden vanaf ongeveer 1580 uit Spanje en Portugal werden verdreven, kenmerkte de vroegmoderne tijd zich door verspreiding en hervestiging van joden. Vanaf ongeveer 1590 kwamen ze ook in groten getale naar Nederland en dan vooral naar

[1] I. Epstein, *Het Jodendom: joodse godsdienst in historisch perspectief* (Utrecht 2000) 14.
[2] Epstein, *Het Jodendom*, 22.
[3] A. van der Heide, *Jodendom* (Kampen 2006) 30.
[4] Heide van der, *Jodendom*, 13.

Amsterdam.[5] Voor een beschouwing over de geschiedenis van de joden in Nederland verwijs ik naar hoofdstuk 3. Omdat de paus in 1553 de joodse Bijbel als godslasterlijk verklaarde, vluchtten velen naar de Nieuwe Wereld, de Verenigde Staten, het protestantse Engeland en het tolerante Nederland.[6]

Onder druk van de Franse Revolutie kregen joden in 1796 het formele burgerschap in de Bataafse Republiek en vanaf 1897 werd er gepleit voor een eigen staat voor joden. De roep om een eigen staat gebeurde onder meer door opkomend antisemitisme in Duitsland en de pogroms die aan het eind van de negentiende eeuw in Rusland werden gehouden. De twintigste eeuw staat voor een groot deel in het teken van de Tweede Wereldoorlog, waarbij ongeveer 6.000.000 joden de dood hebben gevonden. De roep om een eigen staat werd na de Tweede Wereldoorlog nog groter en met de Balfour Declaratie van 1917 in de hand[7], die een eigen Joodse staat ondersteunde, werd op 14 mei 1948 de staat Israël uitgeroepen door David Ben Goerion.[8]

1.2. De joodse geloofspraktijken

Het aantal joden wereldwijd bedroeg in 2010 ongeveer 13.500.000 mensen.[9] Het joodszijn wordt via de moederlijke lijn doorgegeven. Consequentie hiervan is dat het kind van alleen een joodse vader, ook wel vaderjood genoemd, als niet-joods gerekend wordt, tenzij hij of zij over gaat tot het joodse geloof.[10]

Het fundament van de joodse wet en *halacha* (traditie) is de Thora. De Thora omvat "de vijf boeken van Mozes" en is in een periode van enkele eeuwen ontstaan. De Thora is in het Hebreeuws geschreven en betekent letterlijk "leer" of "onderricht". Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium vormen samen de Thora en zij bevatten 613 *mitswot* (geboden), waarvan de "tien geboden" de belangrijkste zijn. Samen met de boeken Profeten en Geschriften vormt de Thora de Tenach, het Oude Testament. Verschillende leraren en rabbijnen hebben door de eeuwen heen mondeling gezorgd voor uitleg bij en toelichting van de Thora. Omstreeks 200 is die uitleg en toelichting opgeschreven, dit heet de *misjna*. Samen met de *gemara*, de verslagen en notulen van discussies over de *misjna*, vormt de *misjna* de

[5] Ibidem, 37, 38.
[6] A.G. Vink, *Jodendom* (Budel 2002) 33, 34.
[7] Bijlage 1.
[8] D. Cohn-Sherbok, *Judaism: History, Belief and Practice* (Loden 2008) 253, 254, 278, 284, 306, 312, 314.
[9] A. Dashefski e.a, 'World Jewish People, 2010' (2010), http://www.jewishdatabank.org/Reports/World_Jewish_Population_2010.pdf (8 juni 2011).
[10] K.A.D. Smelik, *Herleefde tijd, een joodse geschiedenis* (Leuven 2004) 24.

Talmoed.[11]

Het jodendom kent verschillende formuleringen en geloofsprincipes, waarvan enkele belangrijke hier zullen worden besproken. De eerste is, dat joden in de eenheid van God geloven. Er is één God die eeuwig is en het universum heeft geschapen. De Drievuldigheid doen joden af als ketterij. Wel geloven ze dat God *omnipotent* (alleskunnend) en *omniscience* (allewetend) is. Verder geloven ze dat ze het uitverkoren volk zijn. God zelf heeft hen uitverkoren om Zijn volk te zijn, wat ook de verplichting geeft om je aan Zijn regels te houden. Ook geloven joden in de komst van een Messias of een Messiaans tijdperk en aan het eind van dit tijdperk zal een laatste oordeel worden geveld over de mensheid.[12] Tot slot neemt de voedingsleer een belangrijke plaats in binnen het joodse leven. De Bijbel geeft een aantal spijswetten waaraan elke jood zich dient te houden. Het gaat daarbij hoofdzakelijk over dierlijke voedingsmiddelen die door mensen worden gebruikt.[13]

Binnen het jodendom kent men verschillende richtingen. Aan de ene kant van het spectrum staan de orthodoxe joden. Zij willen de religieuze overtuigingen en praktijken behouden en wijzen de vernieuwingen onder invloed van onder andere de Verlichting af. Zij geloven dat de Thora letterlijk het woord van God is en dus precies gevolgd moet worden. Het chassidisch jodendom is binnen de orthodoxie één van de belangrijkste stromingen. Meer in het midden staat het conservatief of masorti jodendom. Zij zijn wel meegegaan in de modernisering van het jodendom, maar proberen zich zo strikt mogelijk aan de wetten en regels te houden. Een belangrijke beweging binnen het conservatieve jodendom is het reconstructionistische jodendom. De reconstructionistische beweging is aan het begin van de vorige eeuw gesticht door Mordecai Kaplan. Uitgangspunt is dat de persoonlijke interpretatie van de Thora in consensus wordt gezocht. Aan de andere kant van het spectrum staan de liberale joden. Zij hebben het jodendom gemoderniseerd en liturgische veranderingen aangebracht. Verder staan zij toe dat vrouwen uit de Thora lezen en leggen zij de nadruk op de ethische en universele idealen van het jodendom.[14]

1.3. De geschiedenis van de synagoge

Al vanaf de begintijd heeft de synagoge drie functies: *beth ha-knèsset* (huis van samenkomst), *beth ha-tefilla* (huis van gebed) en *beth ha-midrasj* (leerhuis). Het woord synagoge wordt in

[11] Vink, *Jodendom*, 45-47.
[12] Ibidem, 343, 344, 420, 421, 426.
[13] S. Ph. de Vries, *Joodse Riten en Symbolen* (Amsterdam 1982) 153, 154.
[14] Cohn-Sherbok, *Judaism*, 462-466.

de seculiere en Griekse literatuur en de joodse geschriften van voor 70 v. Chr. gebruikt met de bekentenis “bijeenkomst”. In de Griekse en joodse geschriften uit de post-Makkabeeën tijd, wordt het woord vooral gebruikt in de betekenis van “gemeenschap” of “samenkomst”.[15]

Anders Runesson begint zijn boek *The Origins of the synagogue* met de zin “Assumption is the mother of all failure”. Dit geldt zeker voor de geschiedenis van de synagoge. Omdat de bronnen elkaar nogal eens tegenspreken is het moeilijk, zoniet onmogelijk, om de geschiedenis van de synagoge in kaart te brengen.[16] Binnen de wetenschap bestaan er dan ook verschillende opvattingen over wanneer de eerste synagogen zijn gebouwd.

Zo is er de Rabbijnse traditie, die zegt dat de synagoge teruggaat tot het begin van Israëls geschiedenis. Voor deze visie wordt Simon Krauss, die overigens niet zelf gelooft dat de synagogen uit de genoemde tijd stammen, vaak aangehaald. Hij zegt dat de rabbi’s al ten tijde van de Talmoed een onderscheid maakten tussen de synagoge en de studieruimte. Als bewijs voor deze stelling wordt vaak Genesis Rabbah 63:6 aangehaald, waarin wordt gezegd dat Jacob moeite had om uit zijn moeders schoot te komen wanneer zij zich bij een “synagoge” of “school” bevond.

Een andere zienswijze is dat de synagogen stammen uit de tijd van Mozes. De eerste connectie tussen Mozes en een synagoge komt uit Apion’s *Aegypytiacorum*, die wordt aangehaald door Josephus. Hierin staat echter alleen dat Mozes synagogen oprichtte en niet dat hij ze uitgevonden heeft. Ten faveure van deze visie wordt gezegd, dat Mozes Israël de wet gaf en het dus logisch is dat bij hem de publieke onderwijzing in de wet ontstond. Men koppelt de onderwijzing in de wet aan de opkomst van synagogen, maar hiervoor is geen enkel historisch bewijs.[17]

Een derde visie die nu nog veelvuldig wordt aangehangen is, dat de synagoge stamt uit de tijd van de Babylonische Ballingschap. De joden dachten met pijn in hun hart terug aan de tempel en zochten naar een nieuwe plaats om elkaar te ontmoeten en om de wet en de profeten te lezen.[18] Eén van de eersten die met deze optie kwam was Carolus Sigonius (1524-1584). Hij beargumenteerde, dat de joden beroofd waren van de tempel in Jeruzalem waarin zij baden en onderwezen en dus een vervangende plaats zochten voor deze activiteiten. Tot aan het laatste kwart van de vorige eeuw was de visie van het ontstaan van de synagoge

[15] H.C. Kee en L.H. Cohick, *Evolution of the Synagogue: Problems and Progress* (Harrisburg 1999) 11.
[16] A. Runneson, *The Origins of the synagogue: A Socio-Historical Study* (Stockholm 2001) 21, 22.
[17] Runesson, *The Origins of the synagogue*, 35, 73, 74, 77-79.
[18] Mulder, *De synagoge in de nieuwtestamentische tijd*, 5.

tijdens de Babylonische Ballingschap de dominante visie, maar doordat deze visie niet wordt ondersteund door bestaande bronnen is de consensus aangaande deze visie langzaam afgebrokkeld. Heden ten dagen is er geen dominante visie meer aan te wijzen.[19]

1.4. De religieuze functie van de synagoge

De bekendste functie van de synagoge is ongetwijfeld de religieuze functie. In de synagoge worden tijdens de sabbat verschillende diensten gehouden ter ere van God. Echter niet alleen tijdens de sabbat, maar ook tijdens hoogtij- en feestdagen speelt de synagoge een prominente rol in het leven van joden.

1.4.1. De religieuze functie van de synagoge

Voor de huidige tijd geldt, dat net als de kerk in het christendom de synagoge in het leven van joden, zowel orthodoxe als liberale, een grote rol speelt. Niet alleen worden er erediensten gehouden in de synagoge, maar ook bij verschillende feestdagen en rituelen neemt de synagoge een prominente plaats in. Rituelen zijn: "ceremoniën en plechtigheden waaraan door de leden van een groep wordt deelgenomen met het doel (hun zelf vaak onbewust) hierdoor het besef van saamhorigheid binnen de groep te versterken. Collectief ritueel bevordert daardoor de sociale integratie binnen de groep en de continuïteit van het groepsleven".[20] Naast rituelen zijn er ook symbolen. Binnen de liturgiewetenschap wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen teken en symbool, waardoor het lastig is om het woord symbool precies te omschrijven. Een gangbare omschrijving is: "een symbool of zinnebeeld, waarvoor men gebruik kan maken van alledaagse voorwerpen of voorstellingen, verwijst naar een diepere werkelijkheid, een verdere horizon enz".[21] Terwijl het bij tekens ook gaat om de verwijzing naar een andere werkelijkheid, maar als gevolg van een verwijzing via een verstandelijk proces: "het participeert niet aan datgene wat het representeert".[22] De symboolhandeling is essentieel binnen rituelen. Gerard Lukken omschrijft in zijn studie *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel* uit 1999 een symboolhandeling als iets, waarbij de mens zelf in het geding is en zijn eigen handelen een symbolische brugfunctie vervult. Dit in tegenstelling tot bij een symbool waar het dingen betreft buiten onszelf.[23]

---

[19] Runesson, *The Origins of the synagogue*, 11, 114, 115, 161, 162.
[20] E.G. Hoekstra en R. Kranenborg (ed.), *Rituelen in religieus Nederland: Gebruiken van joden, christenen, moslims, hindoes en boeddhisten in belangrijke levensfasen* (Kampen 2001) 15.
[21] Hoekstra en Kranenborg, *Rituelen in religieus Nederland*, 17.
[22] Ibidem, 17.
[23] Ibidem, 18.

Als men de levenscyclus van een persoon in ogenschouw neemt, zijn rituelen in drie categorieën in te delen. De eerste categorie is die van de overgangsriten. In de studie *Les Rites de Passage* van de Franse antropoloog Arnold van Gennep uit 1909 worden deze rituelen voor het eerst 'rites de passage' genoemd. Deze categorie rituelen markeert de overgang van de ene levensfase naar de andere, voorbeelden zijn geboorte en huwelijk. De tweede categorie is die van de crisisrituelen. Hieronder rekent men bijvoorbeeld de rituelen die een ernstige zieke begeleiden in zijn lijden en die uitgevoerd worden bij een overlijden, hoewel voor dat laatste geldt dat deze rituelen ook onder de eerste categorie kunnen vallen. De laatste categorie is die van de cyclische rituelen. Zij hebben te maken met de verschillende berekeningen van de seizoenen en de kalenders die in de verschillende religies bestaan. Deze rituelen herdenken ook de belangrijke gebeurtenissen en personen uit het verleden van een religie.[24]

Overigens is het zo dat de beleving van een synagoge voor elke jood anders is. De een hecht er meer waarde aan dan de ander. De geïnterviewde liberale jood geeft aan dat hij vaak in de synagoge komt en dat het voor hem een essentieel referentiepunt is.[25] Terwijl mevrouw Terlouw in haar interview aangeeft, dat de synagoge een omhulsel is en het gebouw op zich niet belangrijk is. De gemeenschap is volgens haar belangrijker net als de voorwerpen die in de synagoge liggen.[26]

1.4.2. De functie van de synagoge tijdens een rite de passage

Zoals al aangegeven speelt de synagoge binnen de verschillende rituelen een belangrijke rol. Beginnend bij de overgangsrituelen komt als eerste het geboorteritueel in beeld. Binnen het joodse geloof bepaalt de vrouw het jood-zijn van een kind. Een ieder die uit een joodse moeder geboren is, is en blijft haar of zijn hele leven joods, ook als men dat zelf niet wil. De synagoge kan in het geboorteritueel een rol spelen, wanneer een jongen acht dagen oud is en besneden moet worden. De besnijdenis is gekoppeld aan het verbond en heet *beriet mila*, het verbond der besnijdenis. De handeling zelf wordt verricht door een *moheel* ofwel besnijder en kan in de synagoge plaatsvinden, maar ook thuis of in het ziekenhuis.[27] Voor meisjes geldt, dat naamgeving op de eerste of vierde sabbat na de geboorte plaatsvindt in de synagoge.[28] Het tweede ritueel is de volwassenwording van een jongen op dertienjarige leeftijd, *bar mitswa*

[24] Ibidem, 19-21.
[25] Bijlage 9.
[26] Bijlage 6.
[27] Cohn-Sherbok, *Judaism*, 534.
[28] Hoekstra en Kranenborg, *Rituelen in religieus Nederland*, 39.

(zoon van het gebod) viering genoemd. De jongen wordt nu beschouwd als religieus volwassen en als volwaardig lid in de gemeenschap opgenomen. Op de dag van de plechtigheid wordt in de synagoge feest gevierd en de jongen draagt voor het eerst de *tallith*, een witte, vierhoekige, geborduurde gebedssjaal en de *tefillins*, gebedsriemen. Hoogtepunt is dat de jongen voor het eerst wordt opgeroepen om tijdens de dienst uit de Thorarollen te lezen. Daarnaast legt hij de gelofte af om trouw te blijven aan de joodse tradities. Voor meisjes geldt, dat zij een gelijksoortige ceremonie volgen op hun twaalfde verjaardag en ook de gelofte van trouw afleggen. Alleen bij de liberaal joodse gemeenten mogen meisjes ook uit de Thora lezen. Bij de orthodox joodse gemeenten is het lezen van de Thora exclusief voorbehouden aan mannen. De ceremonie bij meisjes heet *bat mitswa* (dochter van het gebod) en wordt vooral binnen de liberaal joodse gemeenschap uitgevoerd.[29]

Bij de huwelijksceremonie speelt de synagoge al vroeg een rol. De vrouw wordt namelijk op de avond voorafgaande aan het huwelijk geacht een *mikwe*, ritueel bad, te nemen. De *mikwe* is vaak onderdeel van het complex van een synagoge. De huwelijkssluiting wordt gesplitst in twee delen, de *eroesien* (verloving) of *kidoesjien* (heiliging) en de *nisoe'ien* (het feitelijk trouwen). Tijdens het eerste deel overhandigt de bruidegom aan de bruid, onder toeziend oog van de getuigen, een ring. Het tweede deel begint voor het bruidspaar onder een baldakijn, de *choepa*, die hun nieuwe huis symboliseert. Er worden zeven lofzeggingen uitgesproken en het bruidspaar wordt gezegend. De bruidegom breekt op het hoogtepunt een glas ter herinnering aan de verwoesting van de tempel en als teken dat de wereld nog niet verlost is van ellende.[30]

Het laatste ritueel in het leven van joden waarbij de synagoge betrokken is, is het overlijden. Daarbij moet worden aangetekend dat de rol van de synagoge binnen dit ritueel marginaal is. Wanneer de dood is ingetreden worden de ogen en mond van de overledene gesloten en wordt hij of zij klaargemaakt voor de *tahara*, rituele wassing. De begrafenis moet maximaal 36 uur na het overlijden plaatsvinden, tenzij het sabbat of een feestdag is. Op weg naar de begraafplaats houdt men vaak stil bij de synagoge waar de overledene de diensten bijwoonde.[31]

1.4.3. Feestdagen en de synagoge

Hiervoor zijn de eerste twee categorieën van rituelen en hun samenhang met de synagoge

[29] A. Guigui, *Oude bron, levend water: spritiualiteit van Joodse geloofstraditie* (Tielt 2004) 123-126.
[30] Hoekstra en Kranenborg, *Rituelen in religieus Nederland*, 41, 42.
[31] Ibidem 43-45.

besproken, maar ook binnen de derde categorie van rituelen heeft de synagoge een rol. Nu zal worden ingegaan op de rol van de synagoge bij de belangrijkste joodse feestdagen.

Pesach, het joodse paasfeest, is een feest dat de joodse slavernij en de uittocht uit Egypte gedenkt. Op de avond van de 15e niesan (zevende maand), door joden de Nacht van de Uittocht genoemd, zijn het vooral de mannelijke leden van families die zich naar de synagoge begeven voor het avondgebed. De avond wordt niet met de gebruikelijke wijdingsspreuk en wijn afgesloten, zoals normaal gebeurt met het oog op vreemden die geen huis of tafel in de gemeente hebben. Op *Pesach* wordt geacht iedereen een thuis te hebben en meer dan anders staan de huizen van joden open voor gasten.[32]

Het tweede belangrijke feest is *Sjawoe'ot*, Wekenfeest, dat zeven weken na het paasfeest wordt gevierd. Waar tijdens *Pesach* de fysieke bevrijding wordt gevierd, wordt tijdens het Wekenfeest de geestelijke bevrijding van de joden herdacht en wordt men zich bewust van de verantwoordelijkheden die die vrijheid met zich meebrengt. Daarnaast herdenkt men dat God op de berg Sinaï de twee tafelen van het verbond heeft gegeven. Op deze dag wordt de synagoge versierd met bloemen, vruchten en groen. Daarnaast leest men tijdens de ochtenddienst de tien geboden voor. In een aantal joodse gemeenten wordt vanaf de avond tot diep in de nacht doorgeleerd uit de Thora en de commentaren daarop.[33]

Op *Rosj-Hashana*, Nieuwjaarsdag, herinnert de mens zich het begin van de schepping en God de daden van zijn schepselen. In de synagoge wordt op deze dag op een ramshoorn geblazen, om het joodse volk te laten ontwaken.[34]

De heiligste dag van de joodse kalender is *Jom Kippoer*, Grote Verzoendag, die tien dagen na Nieuwjaarsdag valt. Dit is de dag waarop joden met zichzelf en met God oog in oog komen te staan, de "geestelijke afrekening". Qua synagogebezoek lijkt het op kerstavond bij de protestanten en de paasmis bij de katholieken, want op de Grote Verzoendag gaan ook de mensen die "normaal" niet naar de synagoge gaan nu wel. Het joodse gebedshuis is op deze dag in het wit gehuld en men houdt de hele dag diensten, omdat joden zich moeten wijden aan meditatie en gebed. In totaal worden er vijf diensten in de synagoge gehouden: *ma'ariev* (avondgebed), *sjachariet* (ochtendgebed), *moesaf* (gebed dat bij bepaalde gelegenheden wordt toegevoegd), *minchah* (namiddaggebed) en *ne'ielah* (slotdienst).[35]

Vier dagen na de Grote Verzoendag begint *Soekkoth* ofwel het Loofhuttenfeest. Dit

---

[32] S. Ph. de Vries, *Joodse Riten en Symbolen* (Amsterdam 1982) 122, 123.
[33] Hoekstra en Kranenborg, *Rituelen in religieus Nederland*, 56, 57.
[34] Vries de, *Joodse Riten en Symbolen*, 78, 79.
[35] Hoekstra en Kranenborg, *Rituelen in religieus Nederland*, 58, 59.

feest duurt zeven dagen en de Israëlieten herdenken dat zij tijdens hun trektocht door de woestijn loofhutten bouwden als tijdelijk onderkomen. In de synagoge wordt op de sabbat het boek Prediker gelezen. Daarnaast voltooien de joden de lezing van de Thora en beginnen ze opnieuw te lezen.[36]

Het enige joodse feest dat niet in de Bijbel wordt genoemd is *Chanoeka*, het Inwijdingsfeest. Met dit feest worden joden herinnerd aan de herinwijding van de tempel na de overwinning van Judas Makkabeüs op de Syrische koning Antiochus in 165 v. Chr. Zowel thuis als in de synagoge wordt elke dag, van links naar rechts, één kaarsje aangestoken van de *chanoekia*, een achtarmige kandelaar met één arm extra. Daarnaast wordt tijdens de diensten in de synagoge elke dag de hele *Halleel*, het geheel van lof- en jubelpsalmen, opgezegd.[37]

Het laatste feest van het joodse jaar is het *Poerim* ofwel Lotenfeest. Tijdens dit feest vieren de joden de verlossing van de dreiging van fysieke ondergang en herdenkt men de wonderbaarlijke redding van het plan van de vizier van koning Ahasveros, Haman, om de joden te doden. Op de avond voor het feest wordt in de synagoge het boek Ester gelezen, omdat zij, als vrouw van Ahasveros een belangrijke rol heeft gespeeld om het plan van Hamam te dwarsbomen.[38]

1.4.4. De functie van de synagoge tijdens de sabbat

Het is echter niet zo dat de synagoge alleen een belangrijke rol speelt tijdens feest- en hoogtijdagen. Ook bij de wekelijkse sabbat speelt het gebedshuis een rol van grote importantie. De sabbat begint op vrijdagavond bij zonsondergang en eindigt op zaterdagavond bij zonsondergang. De sabbatsdienst in de synagoge kan pas doorgang vinden wanneer er tien volwassen joodse mannen aanwezig zijn, de *minjan*, die *bar mitswa* zijn. De viering wordt geleid door een *chazan* (voorzanger) en de preek wordt gehouden door de rabbijn. Tijdens de vrijdagavonddienst, ook wel *Kabbalat Sjabbat*, het ontvangen van de sabbat genoemd, wordt een aantal vaste psalmen gezongen waarna de geloofsbelijdenis wordt gebeden met twee zegenspreuken ervoor en erna. De dienst van zaterdagmorgen bestaat uit delen waarin lofzang en gebed centraal staan. Er is echter ook ruimte voor de Thoralezing en voor mededelingen. De dienst wordt beëindigd met een aantal afsluitende gebeden. De derde dienst is op zaterdagavond.[39]

---

[36] Cohn-Sherbok, *Judaism*, 509, 510.
[37] Hoekstra en Kranenborg, *Rituelen in religieus Nederland*, 65-67.
[38] Vries de, *Joodse Riten en Symbolen*, 113, 115, 116.
[39] Hoekstra en Kranenborg, *Rituelen in religieus Nederland*, 68, 69, 71-75.

1.5. De niet-religieuze functies van een synagoge

Minder bekend maar daarom niet minder belangrijk zijn de niet-religieuze functies die een synagoge heeft. In tegenstelling tot rooms-katholieke en protestantse kerken waar het gebedshuis een plaats is voor religieuze beleving, heeft de synagoge ook een sociale functie. Het is, net als de moskee, een plek waar gelovigen elkaar ontmoeten, waar wordt gestudeerd en waar wordt onderwezen.

1.5.1. De niet-religieuze functie van de synagoge in de huidige tijd

Naast de religieuze functie heeft de synagoge ook een belangrijke functie als centrum van studie en onderwijs. De rol als huis van gebed heeft de synagoge in de zesde eeuw verkregen, na de Babylonische Ballingschap. Lange tijd maakten leslokalen onderdeel uit van een synagogecomplex. Daarin kon de jeugd worden onderwezen in het lezen van de Hebreeuwse Bijbel en in andere aspecten van het jodendom. Het is dan ook niet vreemd, dat een synagoge ook wel sjoel wordt genoemd. Het Jiddische woord sjoel is ontleend aan het Duitse woord *Schule* (school). De functie van rechtspreken heeft de synagoge in de loop van de tijd verloren.[40] Verder hebben de meeste klaslokalen een nieuwe bestemming gevonden. Na de oorlog bleek de joodse gemeenschap te klein te zijn om alles in stand te houden en waren de klaslokalen niet meer van wezenlijk belang. De niet-sacrale functie van de synagoge in deze tijd spitst zich dus vooral toe op het studeren en het samenkomen van de joodse gemeenschap.[41]

1.6. De indeling van een synagoge

Elke synagoge kent een aantal vaste elementen. Het belangrijkst is de Heilige Ark, die symbolisch is voor het heilige der heiligen. De Heilige Ark is gesitueerd tegen de muur die naar Jeruzalem wijst, zodat joden kunnen bidden in de richting van de Tempel van Jeruzalem. Het tweede element is de Thora. De vijf boeken van de Thora bevinden zich in de Heilige Ark. De Thora wordt bedekt met een plaat, met daar overheen een aanwijsstok die wordt gebruikt bij het reciteren. Het derde element is het eeuwig licht, dat voor de Heilige Ark hangt en de lamp representeert, die voortdurend in het Heiligdom brandde. Het vierde element is de bima, een verhoging waarop in vroeger tijd de Wet en de Profeten werden gelezen. Het vijfde

[40] Hoekstra en Kranenborg, *Rituelen in religieus Nederland*, 82.
[41] J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Manfeld en I. Schöffer (ed), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Meppel 1995) 351-353.

element is de scheiding tussen mannen en vrouwen, vaak tot stand gebracht door middel van een vrouwenbalkon.[42]

[42] Cohn-Sherbok, *Judaism*, 484.

Hoofdstuk 2: Joden in de Nederlanden

Wetgeving is een spiegel van de dominante waarden in een samenleving en deze waarden kunnen worden teruggezien in het dagelijks leven. Een goede aanvulling op de geschreven wetgeving is de jurisprudentie. De wetgeving en jurisprudentie van de afgelopen eeuwen lieten zien hoe de machtsverhoudingen lagen tussen de elite en nieuwe groepen in een samenleving, waarvan de joden een voorbeeld waren.[43] Dit hoofdstuk geeft een overzicht van het jodendom in Nederland vanaf de dertiende eeuw tot het heden. Het geeft de bewogen geschiedenis weer van een minderheid, die het zowel in het verleden als in het heden zwaar te verduren heeft (gehad). Ook nu nog zijn joden in Nederland hun plek nog niet zeker. Denk in dit kader bijvoorbeeld aan de uitspraak van VVD-prominent Frits Bolkestein, die zegt dat orthodoxe joden Nederland beter kunnen verlaten vanwege het antisemitisme.[44]

2.1. De Nederlandse joden in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd

De eerste joden in de Nederlanden kwamen waarschijnlijk in het begin van de dertiende eeuw via de Rijn naar Gelderland of via de handelsweg van Keulen naar Brabant, Gent en Brugge. De pestepidemie die Europa tussen 1348 en 1350 teisterde en waarvan joden de schuld kregen, zorgde voor pogroms en weinig joden overleefden in de Nederlanden.[45]

In de loop van de zestiende eeuw veranderde de West-Europese samenleving echter fundamenteel. Het was een periode van opstand, bevrijding en vernieuwing, waarin het calvinisme en humanisme tot bloei kwamen. De komst van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en de door de protestanten gepredikte religieuze verdraagzaamheid zorgden voor betere omstandigheden voor joden. Al vanaf 1580, met de komst van Filips II op de Portugese troon, kwamen er Portugese joden naar Nederland. Toen op 9 april 1609 vervolgens het Twaalfjarig Bestand in de Tachtigjarige Oorlog met Spanje werd getekend, dat zou duren tot en met 1621, zorgde dat voor een nieuwe toestroom van Portugese joden naar vooral Amsterdam. Al snel werd de stad het belangrijkste centrum van de Portugees joodse diaspora in Noord-Europa. In 1602 werd waarschijnlijk de eerste joodse gemeente opgericht, Beth Jacob. Deze Portugese joden waren Sefardische joden. Sefardim is afgeleid van Serefad, het Hebreeuwse woord voor Spanje.[46]

Gedurende het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw kwamen er

[43] J.I. Israel en R. Salverda (ed.), *Dutch Jewry: It's History and Secular Culture (1500-2000)* (Leiden 2002), 25.
[44] P. Wieringa, 'Bolkestein: 'Joden, Emigreer!'', (versie 6 december 2010), http://www.depers.nl/binnenland/529411/Joden-emigreer.html (9 juni 2011).
[45] L. Abicht, *Geschiedenis van de Joden van de Lage Landen* (Antwerpen 2006) 25, 26, 28-30.
[46] Abicht, *Geschiedenis van de Joden van de Lage Landen*, 66, 70, 71, 80, 90.

ook joden uit Duitsland naar de Republiek. Dit waren de Asjkenazische joden, waaronder alle niet-Iberische joden zouden gaan vallen. Zij konden zich alleen vestigen in plaatsen waar nog geen Sefardische joden waren en dus kwamen zij in Oost-Friesland, Groningen en het oosten van Gelderland terecht. Na verloop van tijd vestigden zij zich echter ook in Amsterdam en in het laatste kwart van de zeventiende eeuw waren er meer Asjkenazische dan Sefardische joden in Amsterdam.[47] De Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek nam op 2 september 1796 unaniem een voorstel aan waarin stond, dat aan iedere jood die aan de eisen voldeed die ook voor andere burgers golden volledige gelijkberechtiging werd verleend.[48]

2.2. Emancipatie, integratie en discriminatie

De tijd tot 1870 staat voor de joodse gemeenschap in het teken van emancipatie en aanpassing. De Nederlandse joden probeerden zich het Nederlands eigen te maken en het Jiddisch verdween als omgangs- en cultuurtaal. Om mee te kunnen draaien in de niet-joodse samenleving gaf men ook de sabbat en het grootste deel van de joodse feestdagen op. Alleen in de joodse kring van handel en handwerk kon het traditionele religieuze leven gehandhaafd blijven. Overigens leefden er in 1830 ongeveer 46.500 joden binnen het Koninkrijk der Nederlanden. Het aantal joden steeg gedurende de negentiende eeuw naar ongeveer 55.000 in 1849 en ruim 64.000 in 1869.[49]

De periode tussen 1860-1940 kenmerkt zich door integratie en discriminatie. Het aantal joden in Nederland steeg van 68.000 naar ruim 115.000 tussen 1869 en 1920. In 1920 waren er ruim 109.000 Asjkenazische joden en bijna 6.000 Sefardische joden.[50] Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw is er ook een sociaaleconomische emancipatie waarneembaar. Joden werden toegelaten in alle beroepsgroepen en zouden vooral in de diamantindustrie een belangrijke rol spelen. Daarnaast waren er ook steeds meer joden actief als hoogleraar, politicus of kunstenaar. Joden mengden zich dus steeds meer in de Nederlandse samenleving.[51] Toch zou een volledige integratie nooit tot stand komen. Er bleef altijd een herkenbare joodse minderheid bestaan en ook bleven er in Nederland anti-joodse sentimenten leven. Een eerste type van anti-joods sentiment is te vinden in christelijke kring, zowel bij katholieken als protestanten. De christenen irriteerden zich aan het feit dat joden Jezus niet als Messias wilden erkennen en in de katholieke liturgie speelden joden een rol als

[47] Blom, Fuks-Manfeld en Schöffer, *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, 103, 108-111.
[48] Abicht, G*eschiedenis van de Joden van de Lage Landen*, 142-144.
[49] Blom, Fuks-Manfeld en Schöffer, *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, 207, 208, 211, 212, 229, 243.
[50] Bijlage 2.
[51] Abicht, *Geschiedenis van de Joden van de Lage Landen*, 186, 192, 193, 196, 203, 204, 210.

moordenaars van Christus. Het tweede type anti-joods sentiment is van sociale aard. Joden werden gezien als een volk met onaangename eigenschappen, zoals onbetrouwbaarheid. Het derde type van anti-joods sentiment was het door middel van ballotage weren van joden uit onder andere studentenverenigingen.[52] Daarnaast werd in 1931 de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) opgericht, die vanaf 1937 steeds meer anti-joodse standpunten in ging nemen. Vanuit de joodse gemeenschap is de opkomst van het zionisme een belangrijke ontwikkeling. In 1899 werd de Nederlandse Zionistenbond (NZB) opgericht en na het Achtste Zionistische Congres te Den Haag in 1907 kwam een kleine stroom van joodse emigranten naar Palestina op gang.[53]

2.3. Shoah en de wederopbouw

Na de inval van de Duitsers op 10 mei 1940 kregen joden al gauw te maken met de eerste discriminerende maatregelen. Zo werden velen van hen ontslagen en werden er vernielingen aangericht aan synagogen en joodse begraafplaatsen. In september 1940 werden alle joden geregistreerd in de bevolkingsadministratie, waarbij een onderscheid werd gemaakt tussen volbloed joden, halfjoden en kwartjoden. Op dat ogenblik leefden er volgens de telling 140.522 joden, 14.549 halfjoden en 5.719 kwartjoden in Nederland.[54] In november 1941 werd vervolgens de "Joodse Raad" opgericht, die moest zorgen voor orde en rust nadat de Februaristaking was uitgebroken in Amsterdam. De "Joodse Raad", die tot september 1943 zou bestaan, zou uiteindelijk de instantie worden die joden vertegenwoordigde bij de Duitse autoriteiten. In de loop van 1941 kregen joden te maken met nog meer beperkende maatregelen en vanaf 3 mei 1942 werden joden ook verplicht om een gele davidsster te dragen. Begin juli 1942 kregen de eerste mensen een oproep om zich voor registratie van hun eigendommen en vertrek naar Westerbork te melden. De eerste trein die deel uitmaakte van het deportatieplan, vertrok op 15 juli van Westerbork naar Auschwitz. Tot 3 september 1943 werden 93.000 joden uit Nederland gedeporteerd, een aantal dat uiteindelijk tot 107.000 zou stijgen. De grootscheepse vernietiging van joden en het joodse leven heeft het verdere bestaan van de overlevenden bepaald. De ervaringen van vervolging, segregatie en een aanslag op het bestaan hebben voor joden de verstandhouding met God, de medemens en de Nederlandse samenleving getekend.[55]

---

[52] Blom, Fuks-Manfeld en Schöffer, *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, 284, 285, 286.
[53] Abicht, *Geschiedenis van de Joden van de Lage Landen*, 238, 239, 254, 255.
[54] Ibidem, 289, 294.
[55] Blom, Fuks-Manfeld en Schöffer, *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, 320, 323, 328, 332, 333, 347.

De geschiedenis van de joden na de Tweede Wereldoorlog werd gekenmerkt door de vernietiging van de Europese joden, de Shoah, en de periode van wederopbouw na de oorlog. Gedurende de wederopbouw kregen de overlevenden hun burgerrechten terug, reorganiseerde de joodse gemeenschap zichzelf en kregen zij na een lange en pijnlijke weg (deels) hun bezittingen terug.[56] In december 1945 leefden er naar schatting 21.674 joden in Nederland. Op 7 december van hetzelfde jaar werd de joodse Coördinatie Commissie benoemd, die het joodse leven weer op gang probeerde te krijgen. De confrontatie met de eerste kampslachtoffers bracht een eindeloze stroom afschuwelijke berichten op gang en de 5.500 joden die de kampen hadden overleefd hebben hun thuiskomst over het algemeen als negatief ervaren. De Nederlandse bevolking was haar eigen leed aan het verwerken en de repatriëring was van overheidswege slecht geregeld. In het eerste decennium na de oorlog kwam ook een emigratiestroom richting Palestina en later Israël op gang. In totaal zijn ongeveer 5.000 joden naar Palestina, Israël en andere gebieden vertrokken.[57] Op 27 januari 1946 werd de Centrale Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands-Israëlisch Kerkgenootschap (NIK) heropgericht en joden probeerden, hoewel gedecimeerd, de vroegere organisatorische structuren weer te herstellen. Een andere opvallende ontwikkeling is de secularisatie. De Sefardische gemeenschap bleef qua ledental min of meer gelijk, maar waar in 1951 het NIK nog ruim 12.000 leden had, was dat aan het eind van de twintigste eeuw afgenomen tot iets meer dan 5.000 leden.[58]

[56] Israel en Slaverda, *Dutch Jewry*, 273, 274.
[57] Blom, Fuks-Manfeld en Schöffer, *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, 351, 353-355, 364.
[58] Abicht, *Geschiedenis van de Joden van de Lage Landen*, 337-341, 352.

Hoofdstuk 3: Herbestemming in theorie

Met de komst van steeds meer joden naar Nederland in de afgelopen eeuwen nam ook het aantal synagogen toe. De Shoah en het secularisatieproces hebben ervoor gezorgd dat vele joodse gebedshuizen leeg kwamen te staan. Het verliezen van de oorspronkelijke functie en een werkelijk of vermeend ruimtegebrek is, vooral bij industriële gebouwen, vaak een reden tot sloop. Het kan echter ook anders.[59] Een goed alternatief is herbestemming.
Herbestemming is: "Het geheel aan maatregelen dat ertoe dient een bestaand gebouw in een technische staat te brengen of te houden, zodat het een nieuw functioneel en/of technisch programma van eisen voor een bepaalde periode kan huisvesten, ervan uitgaande dat de oorspronkelijk functionele bestemming gewijzigd wordt".[60] In het geval van synagogen kan het echter ook zo zijn dat er sprake is van herbestemming, maar dat de synagogen nog wel zullen worden gebruikt voor erediensten. Herbestemming is geen nieuw fenomeen. Al in de late middeleeuwen raakten veel gebouwen, zoals bastions, verdedigingswerken en kastelen, om uiteenlopende redenen in onbruik en werd er een herbestemming voor gezocht.[61]

In de eerste paragraaf zullen de verschillende kwesties waarmee partijen te maken krijgen bij herbestemming worden behandeld. Vervolgens worden de kwesties rond herbestemming besproken en dit hoofdstuk sluit af met een paragraaf waarin de problemen en barrières aan bod komen.

3.1. Actoren bij de herbestemming van een synagoge

Wanneer een gebouw wordt herbestemd zijn er verschillende actoren die een belangrijke rol spelen. Dit geldt niet alleen voor de herbestemming van synagogen, maar ook voor industriële gebouwen, kerken en dergelijke. Uit een onderzoek van onderzoeks- en adviesbureau Decisio, uit 2006, blijkt dat er een haast onuitputtelijke lijst van actoren betrokken is bij een herbestemmingsproces. De belangrijkste actoren met betrekking tot herbestemming van synagogen zijn: de gemeente, de eigenaar, de nieuwe eigenaar, de projectontwikkelaar, de aannemer, de architect en de joodse gemeenschap.[62]
De gemeente heeft een belang, omdat synagogen vaak lange tijd leegstaan en leegstand niet

[59] P. Nijhof en E. Schulte, *Herbestemming industrieel erfgoed in Nederland* (Zutphen 1994) 22.
[60] M. Hek, J. Kamstra en R.P. Geraerdts, *Herbestemmingswijzer: Herbestemming van bestaand vastgoed* (Delft 2004) 18.
[61] Hek, Kamstra en Geraerdts, *Herbestemmingswijzer*, 18.
[62] T. van der Voordt (ed.), *Transformatie van kantoorgebouwen: thema's, actoren, instrumenten en projecten* (Rotterdam 2007) 22.

goed is voor de leefbaarheid en het imago van een stad of dorp. Daarnaast hebben synagogen vaak een cultuurhistorische waarde, hetgeen bijvoorbeeld één van de redenen was dat de gemeente Deventer een poging doet de synagoge aldaar te kopen. De gemeente heeft ook instrumenten om partijen dichter bij elkaar te brengen, bijvoorbeeld door aanbodsturing en het financieel stimuleren van herbestemming. Op financieel gebied geldt overigens, dat wanneer het om een rijksmonument gaat de landelijke overheid ook een belangrijke rol op het vlak van subsidie en financiering.[63]

De eigenaar van de synagoge kan het gebouw vaak niet meer exploiteren, omdat er te weinig geld binnenkomt. De eigenaar heeft meer kosten dan inkomsten, mede omdat de meeste joodse gemeenschappen in Nederland te klein zijn om een synagoge financieel te kunnen onderhouden. De eigenaar zal verkoop als een goede optie zien, evenals herbestemming.

De nieuwe eigenaar zal de synagoge weer rendabel willen maken. Hierbij is echter een aantal haken en ogen die bij de leegstand van kantoorgebouwen en kerken minder aan de orde is. Zo is sloop vaak geen optie vanwege de cultuurhistorische waarde van het gebouw. Daarnaast zal de oude eigenaar, vaak gesteund door de gemeente, in het koopcontract laten opnemen, dat de synagoge een waardige bestemming krijgt.

De projectontwikkelaar streeft ernaar om de synagoge voor een lage prijs aan te kopen en om snel winst te maken. Daarnaast hoopt de projectontwikkelaar, dat de herbestemming van de synagoge een positieve ontwikkeling van de omgeving van het gebouw tot stand brengt. Zo kan de projectontwikkelaar het project als een prestigeproject neerzetten.

De aannemer speelt ook een belangrijke rol in de herbestemming van synagogen. Voor de aannemer is het altijd belangrijk om te luisteren naar de wensen van de opdrachtgever, maar in het geval van synagogen misschien nog wel meer dan normaal. De nieuwe eigenaar heeft vaak speciale wensen, zeker wanneer de synagoge weer in gebruik zal worden genomen. Het is dus belangrijk dat de aannemer voeling heeft met het jodendom.

De architect speelt vaak een belangrijke rol, omdat vele synagogen gerestaureerd dienen te worden voordat herbestemming verwezenlijkt kan worden. De architect zal een afweging moeten maken tussen wat behouden kan blijven en wat vervangen of vernieuwd moet worden. Omdat het om religieus erfgoed gaat, speelt authenticiteit en emotie een belangrijke rol. Mensen hechten emotionele waarde aan religieuze voorwerpen en gebouwen ook al zijn deze misschien aan vervanging toe. Daarnaast betekent vervanging of vernieuwing

[63] Voordt van der, *Transformatie van kantoorgebouwen*, 360, 364, 367.

aantasting van de authenticiteit en juist authenticiteit speelt bij religieus erfgoed een belangrijk rol.[64]

Tot slot geldt specifiek voor de herbestemming van synagogen, dat de joodse gemeenschap een belangrijk rol zal spelen. Voor hen is de synagoge gebouwd en zij wil graag een waardige herbestemming zien voor het gebouw. Daarnaast is opvallend dat steeds meer joodse gemeenschappen de synagogen ook weer willen gebruiken voor de eredienst. Uit alle vier interviews is gebleken, dat zowel de liberaal als orthodox joodse gemeenschap niets heeft tegen herbestemming, maar dat nieuwe huurders de spijswetten zullen moeten respecteren. In de praktijk betekent dit, dat wanneer de joodse gemeenschap er iets over te vertellen heeft zij graag ziet en soms zelfs als eis stelt, bijvoorbeeld bij de synagoge in Dieren, dat huurders alleen vegetarisch eten mogen nuttigen.[65]

3.2. Aspecten rond herbestemming

Voor herbestemming van gebouwen, monumenten en dergelijke is er een aantal kwesties, die een belangrijke rol spelen en vragen om een oplossing. Ook bij de herstemming van synagogen spelen deze aspecten een rol.

Allereerst zijn er de juridische kwesties. Aan de ene kant zijn er de privaatrechtelijke vraagstukken die verband houden met het eigendom, de overdracht, de huur en verhuur van de synagogen. Naast de privaatrechtelijke kant is er ook een bestuursrechtelijke kant. Hierbij moet gedacht worden aan zaken als bestemmingsplannen en bezwaarschriften. Wanneer men de synagoge wil verbouwen zal verder rekening moeten worden gehouden met bouwvergunningen en technische bouwvoorschriften. Als het gebouw ook nog een monument blijkt te zijn worden onder andere de Monumentenwetgeving en de welstandszorg van belang. Het is dus belangrijk om al vroeg in het proces de juridische positie van de synagoge en de betrokken partijen in kaart te brengen.[66]

Naast de juridische kwesties spelen er ook economische kwesties. Voor synagogen zal het hierbij vooral gaan om de kosten die moeten worden gemaakt voor restauratie, omdat vele synagogen zich niet meer in de originele staat bevinden of een bouwval zijn. Hiermee samenhangend zullen ook de fiscale aspecten onderzocht moeten worden. Hierbij gaat het met name om de aftrekbaarheid van posten. Daarnaast zal in kaart moeten worden gebracht hoe de kosten zich verhouden tot de inkomsten. Kunnen de kosten worden gedekt door de inkomsten

[64] Ibidem, 22.
[65] Bijlage 6, 7, 8, 9.
[66] N. Nelissen, *Herbestemming van grote monumenten: een uitdaging* (’s-Hertogenbosch 1999) 73.

en hoe zal de synagoge aan zijn inkomsten komen?[67]

Architectonische en cultuurhistorische kwesties spelen ook een rol. In het geval van synagogen is het vaak zo dat zij een grote cultuurhistorische waarde hebben en het is van belang om de karakteristieke delen van het gebouw in ere te houden. Architectonisch gezien moet er een plan worden ontwikkeld dat de geest van het gebouw respecteert, maar tegelijkertijd een nieuwe bestemming mogelijk maakt.[68]

De geest van het gebouw is, zeker bij de herbestemming van synagogen, ook in het kader van de emotie van belang. De synagoge roept voor veel joodse mensen een bepaald gevoel op en is een fysieke uiting van een deel van hun identiteit. Joden denken niet alleen terug aan de Tweede Wereldoorlog, maar ook aan het rijke joodse leven van voor de oorlog, hun verbond met God en aan hun voorouders.[69] Synagogen hebben voor mensen zowel een intrinsieke waarde, gevoelens van waarde op grond van zintuigelijke ervaring van een object zelf, als extrinsieke waarde, gevoelens van waarde door de betekenis die objecten hebben en die geassocieerd worden met negatief of positief ervaren zaken. Veel mensen, niet alleen joden, zullen dan ook strijden om het behoud van synagogen, omdat zij zich er emotioneel mee verbonden voelen.[70]

Een laatste kwestie die speelt bij religieus cultureel erfgoed is de scheiding tussen materieel en immaterieel erfgoed. Juist bij religieus erfgoed zijn de niet-tastbare, immateriële elementen ook sterk aanwezig. Volgens de historicus Willem Frijhoff is het zo, dat sinds de brieven van Paulus door religies afstand wordt gedaan van het materiële erfgoed, het beloofde land Israël is niet langer het erfdeel van de ware gelovigen, maar het eeuwige leven is het erfdeel geworden. Ook bij het jodendom is dit het geval. Niet de synagoge, als materieel erfgoed, maar de *misjna* en de Talmoed, als immaterieel erfdeel, hebben de belangrijkste plaats ingenomen. In het jodendom is het erfgoed dat de gemeenschap haar eigenheid geeft in de kern immaterieel: het is gesproken, gezongen, gereciteerd, gemediteerd, met gebed omgeven. *Fides ex audita*, het geloof is uit het gehoor.[71]

De vijf bovengenoemde kwesties zijn van groot belang, maar zijn niet de enige zaken die spelen rond de herbestemming van synagogen. Zo zal er ook moeten worden gekeken naar kwesties van planologische, stedenbouwkundige, organisatorische, bouwtechnische,

---

[67] Nelissen, *Herbestemming van grote monumenten*, 73, 74.
[68] Ibidem, 74.
[69] Hek, Kamstra en Geraerdts, *Herbestemmingswijzer*, 25.
[70] H. Ganzeboom, *Beleving van Monumenten I* (Utrecht 1982) 67.
[71] F. Grijzenhout (ed.), *Erfgoed: De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007) 48-50, 54.

milieutechnische en energietechnische aard. De herstemming van een synagoge is dus een buitengewoon complex vraagstuk.[72]

3.3. Problemen en barrières bij herbestemming

Naast de vele verschillende factoren waarbij rekening moet worden gehouden bij de herbestemming van synagogen, zullen zich ook problemen en barrières opwerpen aan het begin en gedurende het herbestemmingsproces. Er zijn verschillende modellen die hierop wijzen. Een model dat goed kan worden toegepast op de herbestemming van synagogen is in 1970 ontwikkeld door Bachrach en Baratz. Het model heeft als nadeel dat het algemeen van aard is, maar brengt wel alle belangrijke barrières die in de samenleving spelen bij een herbestemmingsproces in kaart. De gedachte achter dit model is, dat er binnen personen of groepen in een samenleving bepaalde wensen leven. Deze wensen tracht men om te zetten in eisen, maar zullen moeten concurreren met andere wensen. Hierdoor ontstaan er strijdpunten. Wanneer personen of groepen hun eisen verwezenlijkt zien in besluiten, zullen de besluiten volledig moeten worden geïmplementeerd om te zorgen dat de uitkomsten van het besluit ook in de praktijk bevredigend zijn. Volgens Bachrach en Baratz zijn er in het bovengenoemde proces tussen wensen en implementatie vier barrières die geslecht moeten worden: de eerste bij de omzetting van wensen naar eisen, de volgende bij de omzetting van eisen in strijdpunten, de derde bij de definitieve besluitvorming en de laatste bij de omzetting van besluitvorming in implementatie.[73]

Naast de bovengenoemde barrières zijn er enkele problemen waarmee partijen te maken kunnen krijgen in het herbestemmingsproces van een synagoge. Allereerst gaat het dan over de geografische ligging. Herbestemming in streken met onderdruk in Nederland, zoals Zeeuws-Vlaanderen en Oost-Groningen, zal lastig worden. Daarnaast veroorzaken bestemmingsplannen nogal eens problemen. Deze zijn zo strak opgesteld dat herbestemmingstrajecten grote vertragingen oplopen en in sommige gevallen zelfs onrendabel worden. En ook karakteristieke kenmerken van juist religieuze gebouwen, zoals synagogen, worden bij herbestemmingsprocessen nog weleens negatief beoordeeld, waardoor herbestemming moeilijker wordt.[74]

---

[72] Nelissen, *Herbestemming van grote monumenten*, 74, 75.
[73] Ibidem, 118-123.
[74] H. Harmsen, *De Oude Kaart van Nederland: leegstand en herbestemming* (Den Haag 2008) 92, 93.

Hoofdstuk 4: Bouwstenen van de joodse identiteit

Herinnering is iets dat binnen de joodse gemeenschap belangrijk is. Niet alleen persoonlijke herinneringen, maar ook de collectieve herinneringen spelen een belangrijke rol in het leven van joden. Dit is onder andere te zien aan de vele feestdagen die joden gezamenlijk vieren naar aanleiding van gebeurtenissen uit het verleden. Naast herinnering speelt ook identiteit een belangrijke rol in het jodendom. De joodse identiteit heeft een grote invloed op het dagelijkse leven van joden. Hoe die identiteit en herinnering verweven zijn met het leven van joden en het gebruik van de synagoge zal in dit hoofdstuk aan de orde komen.

4.1. Identiteit

De vraag wat identiteit is, is een vraag die moeilijk te beantwoorden valt en waarover vele meningen en opinies bestaan. Vooral binnen de psychologie is veel onderzoek gedaan naar het begrip identiteit. Omdat er vele fenomenen worden geschaard onder het begrip identiteit is het moeilijk om een sluitende definitie te geven. De psycholoog Erik Erikson stelt dat " de ego identiteit zich ontwikkelt uit de graduele integratie van alle identificaties".[75] De ego identiteit kan vanuit verschillende standpunten benaderd worden. Vanuit het standpunt van het subject refereert Erikson aan een doorgaande entiteit in een variëteit aan contexten en over tijdsbesef heen. Wanneer de ego identiteit vanuit het perspectief van de ander wordt benaderd heeft deze betrekking op de stabiliteit van de identiteit door situaties en tijd heen. Volgens Erikson is het dan ook zo, dat hoe groter het gevoel van ego identiteit wordt beleefd door een persoon, des te meer verenigd iemands personaliteit is en hoe meer iemands leven geïntegreerd is met de wereld om hem heen.[76]

Er bestaan echter naast de ego identiteit verschillende andere soorten identiteiten, waarvan de etnische identiteit van belang is voor joden. Etnische identiteit wordt door professor sociale psychologie Simon N. Herman gedefinieerd als volgt: "etnische identiteit heeft betrekking op dat wat het individu gemeenschappelijk heeft met anderen waarmee hij contrasteert van weer anderen door het bezit van bepaalde attributen".[77] De psycholoog Otto Klineberg omschrijft een etnische groep als "een groep die anders is dan anderen door fysieke kenmerken, religie, nationale oorsprong of een combinatie ervan".[78]

---

[75] S.N. Herman, *Jewish Identity: A social psychological perspective* (Beverly Hills 1977) 28, 29.
[76] J.E. Côté en C.G. Levine, *Identity, Formation, Agency and Culture: A Social Psychological Synthesis* (Mahwah 2008) 92-94.
[77] Herman, *Jewish Identity*, 28, 29.
[78] Ibidem, 28, 29.

Joden zijn in de visie van Klineberg een etnische groep waarbij het gaat om een combinatie van religieuze en nationale elementen die de joodse identiteit vormen. Een synagoge heeft voor joden dus ook een bredere functie dan alleen de religieuze functie. Aansluiting bij een synagoge betekent meer dan religiositeit en expressie van de joodse identiteit.[79]

Wanneer de identiteit van joden op individueel niveau, de ego identiteit, wordt onderzocht kan gezegd worden dat die afhankelijk is van de aard van de individuele relatie tot de joodse groep als lidmaatschapsgroep en van de individuele perceptie van de eigenschappen die de joodse groep heeft. Het gaat bijvoorbeeld om het gevoel dat een jood heeft bij de rest van de groep en in hoeverre hij of zij de normen van de groep wenst over te nemen. Lidmaatschap van een etnische en in dit geval joodse groep vraagt aan de ene kant om een relatie met de andere leden van de groep vanwege gedeelde belangen en aan de andere kant om differentiatie ten opzichte van andere groepen.[80]

Het idee van gedeelde belangen en differentiatie komt in het geval van joden duidelijk naar voren bij de Jom Kippoer oorlog. De joden hadden één groot gedeeld belang en dat was de bescherming van hun eigen staat. Zij scheidden zich daarmee af van niet-joden die aan de ene kant tegen hen vochten, verschillende Arabische landen en aan de andere kant weinig tot geen interesse toonden in de Jom Kippoer oorlog, de westerse wereld.[81]

Het is overigens niet zo dat de joodse identiteit de enige etnische identiteit van een persoon is. Zo kan de joodse identiteit van een Nederlandse jood alleen worden bezien in het licht van zijn of haar Nederlanderschap. De verschillende identiteiten van iemand lopen vaak in elkaar over en zijn daardoor moeilijk te onderscheiden. Een duidelijk voorbeeld zijn de Israëlische joden, die hun Israëliet zijn zien als een verlengstuk van hun joods zijn. Erikson gebruikt hiervoor de term “heelheid”. Joden hebben dus verschillende identiteiten, maar vinden de joodse identiteit vaak de belangrijkste.[82]

Tot slot geven Sanne Terlouw, Manja Pach en de geïnterviewde liberale jood aan, dat de joodse identiteit uit verschillende componenten bestaat. Voorbeelden van deze componenten zijn, volgens de drie bovengenoemde mensen, cultuur, religie, traditie en geschiedenis. Dit komt overeen met het model dat professor Ido Abram heeft ontwikkeld om de joodse identiteit in kaart te brengen. Identiteit is volgens hem iets dat je zelf bepaalt,

[79] Herman, *Jewish Identity*, 36.
[80] Ibidem 39, 40.
[81] Ibidem 40, 41.
[82] Ibidem 56, 57.

identiteit is zelfdefinitie, terwijl imago door anderen wordt toegekend, imago is opgelegde identiteit. De joodse identiteit kent volgens Abram vijf componenten: 1. de joodse religie, cultuur en traditie, 2. Israël, zionsverlangen en zionisme, 3. de Shoah en antisemitisme, vervolging en overleving, 4. iemands persoonlijke levensgeschiedenis en 5. de Nederlandse cultuur en omgeving.[83] Het model van Abram is erop gericht enige ordening aan te brengen in de joodse ervaringen door de eeuwen heen. De verschillende componenten kunnen ook weer onderverdeeld worden in deelgebieden, zodat er een nog nauwkeuriger omschrijving van de joodse identiteit ontstaat. Het is echter in de versie van Abram al zo, dat de vijf bovengenoemde gebieden elkaar overlappen. Een uitgebreide beschrijving van het model van Abram en de onderlinge verhouding tussen de componenten is te vinden in bijlage 3.[84]

4.2. Authenticiteit

Authenticiteit is een begrip dat moeilijk te definiëren is. Wanneer is een synagoge authentiek? Mag er dan vanaf de bouw niets meer aan veranderd zijn? Doordat een synagoge in voortdurende staat van verandering is, moeten restauratoren telkens weer een keuze maken tussen acceptatie van het verval of de wens tot behoud. De vraag is dan echter of de synagoge na restauratiewerkzaamheden nog wel authentiek kan worden genoemd. Vanuit het Westen wordt authenticiteit gekoppeld aan materialiteit, maar er zijn verschillende andere vormen van authenticiteit.[85]

Gregory Ashworth onderscheidt in zijn boek *European Heritage* zes vormen van authenticiteit. De eerste is de authenticiteit van de maker. Het gaat er hierbij om dat de synagoge er nog steeds zo uit ziet zoals de maker het bedoeld en gebouwd heeft. Vervolgens is er de authenticiteit van het materiaal. Hierbij wordt onderzocht of het materiaal dat is gebruikt nog origineel is of dat er in de loop der tijd aanpassingen zijn geweest waardoor het materiaal, in ieder geval deels, niet meer authentiek is. Dit speelt bij synagogen een grote rol, omdat er in de loop der tijd vaak restauratiewerkzaamheden hebben plaatsgevonden. Wanneer een synagoge in verval raakte is er vaak voor gekozen om te restaureren en niet te slopen, maar de vraag is of er dan nog gesproken kan worden over de authenticiteit van materiaal. Authenticiteit van functie is ook van groot belang bij synagogen. Deze vorm van authenticiteit houdt zich bezig met de vraag of een synagoge nog authentiek is wanneer het herbestemd is

[83] Bijlage 3.
[84] I. Abram, 'Het raadsel van de joodse ideniteit' (versie januari 2006), http://www.jhm.nl/documenten/Schijf%20van%205%20-%20Het%20raadsel%20van%20de%20joodse%20identiteit.pdf (05-08-2011).
[85] G. Ashworth en P. Howard, *European Heritage, Planning and Management* (Exeter 1999) 44.

tot bijvoorbeeld een museum. De vierde vorm van authenticiteit behandelt het concept. Hierbij wordt onderzocht hoe authentiek het idee van de maker is. Vervolgens komt Ashworth met de authenticiteit van de geschiedenis. Deze vorm van authenticiteit behandelt de geschiedenis van, in het geval van een synagoge, het gebouw. Hierbij wordt nader ingegaan op het verleden van een synagoge en of de authenticiteit in de loop der tijd niet verloren is gegaan. De voorlaatste vorm van authenticiteit die Ashworth behandelt is de authenticiteit van de omgeving. Dit is belangrijk wanneer het gaat om bijvoorbeeld meerdere gebouwen bij elkaar die allen te samen vaak een toeristische trekpleister vormen. Het gaat om de integriteit van het geheel. Voor synagogen is deze vorm van authenticiteit minder van belang, omdat zij vaak op zichzelf staan. De authenticiteit van de context is de laatste vorm van authenticiteit die Ashworth behandelt. Het gaat hierbij om de integriteit van de locatie. Wanneer voorwerpen uit hun omgeving worden gehaald en in bijvoorbeeld een museum worden tentoongesteld, kan de vraag worden gesteld of de authenticiteit niet is aangetast. Het voorwerp ligt dan niet meer in zijn natuurlijke omgeving. Ook deze vorm is nauwelijks van belang voor synagogen, omdat deze niet worden verplaatst. Wel kan de locatie waar de synagoge staat veranderen doordat er gebouwd of gesloopt wordt in de omgeving van de synagoge.[86]

Uit de gehouden interviews blijkt, dat, in het geval van materiële authenticiteit, de synagoge een marginale rol speelt in het jodendom. Mevrouw Pach geeft aan, dat de Liberaal Joodse Gemeente (LJG) Gelderland 45 jaar lang diensten heeft gehouden in gebouwen die geen synagogen waren. Het LJG Gelderland hecht wel groot belang aan het gebruik van authentieke Thorarollen. Ook de geïnterviewde orthodoxe jood en mevrouw Terlouw vinden het gebruik van authentieke voorwerpen en dan vooral authentieke Thorarollen van groot belang. De geïnterviewde liberale jood geeft aan dat het moeilijk te bepalen is wat authentiek is en wat niet. Ook zegt hij, dat niet-joodse spullen een joodse functie kunnen krijgen en joods kunnen worden. Het gebruik van authentieke voorwerpen is voor hem dan ook niet van belang.[87]

De materiele authenticiteit speelt binnen het jodendom een marginale rol. Belangrijk is allereerst de authenticiteit van functie. Vele synagogen in Nederland zijn herbestemd, waardoor het gebouw de authenticiteit wat betreft de functie verliest. Zeker wanneer een synagoge wordt niet meer gebruikt voor de eredienst, maar heeft een nieuwe functie gekregen.

[86] Ashworth en Howard, *European Heritage, Planning and Management*, 44, 45.
[87] Bijlage 6, 7, 8, 9.

Mochten er na de herbestemming nog erediensten worden gehouden in de synagoge dan blijft de authenticiteit van de functie deels behouden. Belangrijker dan de authenticiteit van de synagoge is echter de authenticiteit van de Thorarollen. Joden hechten grote waarde aan de authenticiteit van deze Thorarollen, omdat zij een verbinding met God betekenen. God zelf heeft volgens de joden de woorden uit de Thora gedicteerd. Nog belangrijker dan materiële authenticiteit is immateriële authenticiteit. Het overbrengen van de authentieke tradities en geloofsregels en het naleven van de wetten en regels zoals al door vele generaties is gedaan is het hoogste goed binnen het jodendom.[88]

4.3. Collectief geheugen

Een begrip dat nauw samenhangt met identiteit is collectief geheugen. De meest belangrijke bijdrage aan het begrip collectief geheugen heeft Maurice Halbwachs geleverd. Hij introduceerde het begrip "collectief geheugen" in de sociologie. Halbwachs ziet het collectieve geheugen als "een gedeeld sociaal raamwerk van individuele herinneringen".[89] Hij benadrukt daarbij de functie van de dagelijkse communicatie voor de ontwikkeling van collectieve herinneringen. Het is een collectief fenomeen, dat zich uit in de statements van individuen.[90] Het collectieve geheugen is volgens Halbwachs dan ook geen gegeven, maar een sociale constructie, die zijn kracht uit de basis van een coherente groep van mensen haalt. Dit betekent dat er dus evenveel groepen en instituties zijn als collectieve herinneringen.[91]

Een van de degenen die een grote invloed heeft gehad op Halbwachs is zijn leermeester Emile Durkheim. Volgens Durkheim houdt het collectieve geheugen nauw verband met het collectieve verleden van een groep die weer refereert aan gezamenlijke geloven, tradities, de herinneringen aan voorouders en idealen. Deze krijgen uitdrukking in rituelen en symbolen. Religie speelt daarbij volgens Durkheim, zeker in vroege samenlevingen, een belangrijke rol, omdat zij een allesomvattende structuur van overtuigingen, een gezamenlijk doel en gezamenlijke identiteit geven met tijdgenoten, het verleden en de volgende generaties. Heilige symbolen en vieringen herinneren aan de grote gebeurtenissen uit het verleden die de gemeenschap bij elkaar houden.[92]

Dit is duidelijk te zien bij het jodendom, ook wel de "religie van de herinnering"

---

[88] Ashworth en Howard, *European Heritage, Planning and Management,* 44, 45.
[89] B.A. Misztal, 'Durkheim on collective memory', *Journal of Classical Sociology* 3 (2003) 123-143.
[90] W. Kansteiner, 'Finding meaning in memory: A Methodological Critique of Collective Memories Studies', *History and Theory* 41 (2002) 179-197.
[91] M. Halbwachs, *On Collective Memory* (Chicago 1992) 22.
[92] Misztal, 'Durkheim on Collective Memory', 125.

genoemd. Binnen het jodendom wordt de nadruk gelegd op de herinnering van de grote daden uit het verleden. Vele feestdagen herinneren aan gebeurtenissen die joden in hun geschiedenis hebben meegemaakt en waarbij men jaarlijks stil staat om de verbondenheid van de gemeenschap en de band met het verleden en de voorouders te tonen. Niet alleen de feestdagen maar ook de verschillende rituelen herinneren aan gebeurtenissen van de joodse gemeenschap in het verleden. Door het in ere houden van deze rituelen wil elke jood zijn verbondenheid met de gemeenschap en het verleden tonen. Rituelen proberen joden te verenigen en proberen de relaties tussen individuen te versterken. Ook spelen zij in op de gezamenlijke identiteit en dus is de groepsidentiteit sterk verweven met de collectieve herinnering. Kritiek op de visie van Durkheim is dat hij routinematige rituelen ziet als bijzondere evenementen. Voor het jodendom geldt dit wanneer het gaat over de wekelijkse gang die joden maken naar de synagoge.[93]

Ook uit de interviews blijkt dat het collectieve geheugen een belangrijke functie inneemt binnen het jodendom. Zowel mevrouw Pach als mevrouw Terlouw geven aan, dat tradities een belangrijke rol spelen en dat die doorgegeven worden in de synagoge. Daarnaast geven mevrouw Pach en de geïnterviewde liberale jood aan dat de persoonlijke geschiedenis belangrijk is voor hun identiteit en dat hun persoonlijke geschiedenis verbonden is met de geschiedenis van joden. Ook in de casestudy in het volgende hoofdstuk, zal blijken dat het collectieve geheugen een belangrijke plaats inneemt binnen het jodendom.[94]

4.4. Terugblik

De synagoge kent een lange verbondenheid met het jodendom en heeft een aantal verschillende functies. Zo is het een plaats om samen een eredienst bij te wonen, om elkaar te ontmoeten en om te studeren. Deze functies bestaan naast elkaar en gaan goed samen. De synagoge als gebouw heeft voor veel joden weinig waarde, maar herbergt wel waardevolle voorwerpen zoals de Thorarollen.

Belangrijker dan de materiële cultuur is voor joden de immateriële cultuur. Joden vinden hun tradities en geloofsregels belangrijker dan materiele uitingen. Zij willen hun tradities en geloofsregels graag doorgeven aan volgende generaties en de synagoge is bij uitstek een plaats waar dat gebeurt. De synagoge vervult als het ware een brugfunctie tussen generaties en zorgt ervoor dat de joodse identiteit van generatie op generatie kan worden doorgegeven. Ook voelen joden zich in de synagoge verbonden met hun voorouders, omdat

[93] Ibidem 127-129.
[94] Bijlage 6, 7, 9.

hun voorouders ook diensten bijwoonden in dezelfde synagoge. Het collectief geheugen speelt hierbij een belangrijke rol. Grote gebeurtenissen uit het verleden worden tijdens feestdagen veelvuldig in de synagoge herdacht en gevierd.

De joodse gemeenschap kent een lange geschiedenis met Nederland. De eerste joden kwamen rond 1580 na verjaagd te zijn uit Spanje en Portugal. Hoewel joden nooit helemaal zouden integreren lukte het hen toch zich een plaats te veroveren binnen de Nederlandse samenleving. De Tweede Wereldoorlog heeft er echter voor gezorgd dat de joodse gemeenschap in Nederland gemarginaliseerd werd. De Shoah en de secularisering zorgden ervoor dat vele synagogen leeg kwamen te staan.

Omdat de joodse gemeenschap in een stad of dorp vaak te klein is om de synagoge te onderhouden moet er worden gezocht naar een herbestemming. Sloop is geen optie, omdat vele synagogen een monumentenstatus en een gezichtsbepalende functie hebben. Voor de herbestemming van synagogen geldt dat er vele opties zijn. Omdat een synagoge vaak niet is ingewijd en binnen de joodse cultuur geen belangrijke functie heeft, worden er weinig beperkingen aan herbestemming gesteld. Wel vinden joden het van belang dat de joodse gemeenschap wordt betrokken bij herbestemming en dat het gebouw een waardige functie krijgt.

In het volgende hoofdstuk zal de theorie worden getoetst aan de praktijk. Aan de hand van een casestudy van het Joods Historisch Museum, dat onder andere gevestigd is in de Grote Synagoge te Amsterdam, zal worden onderzocht in hoeverre theorie en praktijk met elkaar overeenkomen en van elkaar verschillen.

Hoofdstuk 5: De Grote Synagoge te Amsterdam

Het huidige Joods Historisch Museum (JHM) is gevestigd in een complex van vier Hoogduitse synagogen in Amsterdam: de Grote Synagoge, de Nieuwe Synagoge, Obbene Sjoel en de Dritt Sjoel.[95] Deze synagogen hebben een herbestemming gekregen die enigszins in lijn ligt met hun eerdere bestemming. In dit hoofdstuk zal het proces van herbestemming van de Grote Synagoge in kaart worden gebracht. De Grote Synagoge heeft een herbestemming gekregen waarover weinig discussie is geweest. Er zijn echter ook voorbeelden van herbestemde synagogen waarover meer discussie is geweest. Voorbeelden zijn de herbestemming van de synagoge in ‘s Hertogenbosch tot theaterzaal en van de synagoge in Den Haag tot moskee.

5.1. De geschiedenis van de Grote Synagoge

De grond van de Grote Synagoge in Amsterdam werd op 8 januari 1670 door de Hoogduitse-Joodse Gemeente aangekocht. Op 25 maart 1671 vond de plechtige inwijding plaats van de Grote Synagoge. In de loop der jaren is het gebouw een aantal keren gerestaureerd. Zo dateert de huidige gedaante van het hoofdportaal uit ca 1823 en heeft het hele complex in 1855 en 1856 een grote onderhoudsbeurt gehad. In 1911 vond een ingrijpende verbouwing plaats, waarbij onder andere een nieuwe betonnen vloer werd gestort en glas-in-loodramen werden aangebracht.[96] In 1943 werd de synagoge op last van de Duitse bezetter gesloten en in de hongerwinter, 1944-1945, werden alle galerijen gesloopt. In 1954 heeft de gemeente Amsterdam het hele synagogencomplex aangekocht en in 1966 vond onder leiding van J. Schipper een ingrijpende restauratieplaats. Tien jaar later werd begonnen met een nieuwe verbouwing die tot 1987 zou duren. Premsala, Vonk & Partners kreeg samen met architect Roy Gelders de opdracht het complex te restaureren en brachten het terug naar de situatie van 1822. Na de restauratie is het complex het onderkomen geworden van het JHM, dat daarvoor in het Waaggebouw te Amsterdam gevestigd was.

5.2. Het herbestemmingsproces van de Grote Synagoge

Voordat aan restauratie, in verband met herbestemming, van een gebouw in het algemeen en een religieus gebouw als een synagoge in het bijzonder kan worden begonnen, is het belangrijk om goed na te denken over het doel van de restauratie en de functie die het gebouw

[95] Bijlage 11.
[96] J. Cahen, *Vier eeuwen Waterlooplein = Four centuries Waterlooplein* (Amsterdam 1987) 146, 148, 154.

krijgt na de herbestemming. Restaureren betekent het herstellen en daarmee behouden van een cultuurmonument. De opzet van restauratie is om het verval af te remmen en het gebouw op die wijze te behouden, zodat zijn waarde voor onze cultuur zichtbaar is gebleven. Belangrijk is ook om een goede afweging te maken met betrekking tot het überhaupt restaureren van een kunstwerk of synagoge, omdat dan wordt ingegrepen in de historische ontwikkeling. Conservering kan dan ook een optie zijn. Inbreuk op de geschiedenis wordt dan vermeden en het natuurlijke transformatieproces wordt tot stilstand gebracht.

Er is één belangrijk verschil tussen de restauratie van een gebouw en een kunstwerk. Voor een kunstwerk is het behouden blijven van de materie voldoende om bij de bezoeker een reactie op te roepen. Een gebouw ontwikkelt zich echter door het gebruik ervan en verandert door de smaak van zijn gebruikers, de eisen van comfort en technische ontwikkelingen. Een gebouw wordt levend door de spanning tussen vorm en functie. Ook de Grote Synagoge in Amsterdam kreeg daarmee te maken toen besloten werd om het JHM er in te vestigen. Belangrijk waren de vraagstukken van de presentatie van de voorwerpen en de bijbehorende beheersproblemen, zoals klimaat, beveiliging en licht. Verder was het voor het JHM belangrijk, dat licht, ruimte en harmonie aanwezig waren. Naast de verzameling speelt ook het publiek een belangrijke rol. Het museum moest toegankelijk worden voor een divers publiek en het beleven van de synagogale ruimte was maar een onderdeel van de totale beleving. Doordat het JHM het gehele complex beslaat is er ook een functionele eenheid tot stand gebracht die daarvoor niet bestond. Wat opvalt wanneer wordt gekeken naar de uitgangspunten bij de restauratie vanwege de herbestemming van de Grote Synagoge is, dat men er voor heeft gekozen om enerzijds rekening te houden met de eisen die voortkwamen uit het feit dat het een museum zou worden en dat men anderzijds rekening hield met de objectfunctie van de Grote Synagoge. De Grote Synagoge is zelf een belangrijk object, omdat het zijn eigen verhaal vertelt over de synagoge, de joodse gemeenschap in Nederland en de wederzijdse beïnvloeding van joodse en Nederlandse cultuur. De uitgangspunten van de restauratie voorafgaand aan de herbestemming waren enerzijds ook, dat de Grote Synagoge een functionele eenheid moest vormen met de andere synagogen en dat de verzameling het beste tot zijn recht zou komen in een lichte open ruimte, anderzijds vond de aanbevelingscommissie, dat de historische ontwikkeling van de Grote Synagoge zichtbaar moest blijven en dat het gebouw naast een huisvestingsfunctie ook een objectfunctie moest hebben.[97]

[97] F.D. ten Hallers, *Restauratieplan Hoogduitse synagogen aan het Jonas Daniel Meijerplein te Amsterdam ten*

Een proces als herbestemming kent een haast onuitputtelijke lijst van actoren. Bij de herbestemming van de Grote Synagoge te Amsterdam waren het college van B&W van Amsterdam, de gemeenteraad van Amsterdam, de Dienst Openbare Werken, het Gemeentelijk Grondbedrijf, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de directie en medewerkers van het Joods Historisch Museum, aannemersbedrijf Thyssen en Jurriens, het architectenbureau Premsala, Vonk & Partners en de architect J. Schippers, die in de voorbereidende fase een rol heeft gespeeld, de belangrijkste actoren. Opvallend is dat de joodse gemeenschap van Amsterdam niet betrokken is geweest bij het herbestemmingsproces.[98]

Tijdens het proces van restauratie en herbestemming hebben de betrokken actoren met een aantal problemen geworsteld die allemaal verband hielden met authenticiteit. De eerste was naar welk jaartal gerestaureerd moest worden. Gekozen werd voor 1940, omdat toen de laatste grote verbouwing plaats had gevonden. Dit leverde echter problemen op, omdat de periode van de afzonderlijke gebouwen uiteenliep, de achttiende eeuwse gevel van de tussenbouw niet te reconstrueren was en de stenen mantans van de ramen van de Grote Synagoge ook niet te reconstrueren waren. Daarom werd ervoor gekozen om terug te gaan tot 1822, om zo de bovengenoemde problemen te omzeilen.

Het tweede probleem zit in de tentoongestelde voorwerpen. Omdat de Grote Synagoge veel ramen en natuurlijke lichtinval kent, betekent dat een aanslag op de tentoongestelde voorwerpen. De voorwerpen ondervinden schade van te veel natuurlijk licht. Er zijn verschillende oplossingen gevonden voor dit probleem. Allereerst wordt er op sommige plaatsen gebruik gemaakt van donker glas dat een groot deel van het natuurlijk licht tegen moet houden. Ten tweede wordt een deel van de voorwerpen na een aantal maanden weer vervangen zodat ze geen blijvende beschadigingen oplopen en wordt er gebruik gemaakt van facsimile's. Om de bezoeker niet te laten denken dat ze met authentieke voorwerpen te maken hebben, staat er altijd bij het voorwerp een bordje om aan te duiden dat het facsimile is. Ook hier is dus weer een concessie gedaan aan de authenticiteit om het "echte" voorwerp te beschermen.

De heer van Voolen, conservator van het JHM, gaf echter aan dat het belangrijkste probleem de afwegingen waren die moesten worden gemaakt om het gebouw museumwaardig te maken. Aan de ene kant wilde de directie van het JHM het museum zo gebruiksvriendelijk mogelijk maken, maar aan de andere kant wilde de afdeling monumentenzorg van de

---

behoeve van de vestiging van het Joods Historisch Museum (nb 1979) 46-48, 50, 51.

[98] F.D. ten Hallers, *Restauratieplan Hoogduitse synagogen aan het Jonas Daniel Meijerplein te Amsterdam ten behoeve van de vestiging van het Joods Historisch Museum* (nb 1979) 60, 61.

gemeente Amsterdam de ingrepen minimaal houden om de waarde van het gebouw niet aan te tasten. Het herbestemmingsproces is in dit geval dus een proces geweest waarbij de directie van het JHM veelvuldig onderhandelingen heeft gevoerd met de afdeling monumentenzorg van de gemeente Amsterdam. Een aantal grote ingrepen was echter noodzakelijk. Zo zat de betonnen galerij van de Grote Synagoge in de weg om dat deel van de synagoge te gebruiken als museum. Ook kende de synagoge gebrandschilderde ramen die lekten en kende het gebouw een hellende vloer, die niet gebruiksvriendelijk was. Op deze punten heeft de authenticiteit het onderspit moeten delven en heeft de museale functie er voor gezorgd dat de drie bovengenoemde punten aangepast of verwijderd moesten worden. Aan de andere kant heeft de objectfunctie van de Grote Synagoge er voor gezorgd, dat er geen airco's zijn geplaatst en er maar één ruimte is waar aan klimaatbeheersing wordt gedaan. Klimaatbeheersing zou namelijk een te grote inbreuk op het gebouw zijn. Voor de Grote Synagoge geldt dat deze het meest "authentiek" is van de vier synagogen van het complex. Op basis van verfsporen, bouwsporen en metselsporen is een deel van de synagoge gereconstrueerd. Voorbeelden zijn de bima en de trap bij de Heilige Ark. De Ark zelf is ook authentiek. Verder is het zo dat de vier synagogen die deel uitmaken van het complex oorspronkelijk niet met elkaar verbonden waren. Omdat dat voor de museale functie wel van belang was, moesten er verschillende doorbraken komen. Om de bezoeker niet in de waan te laten dat deze doorbraken authentiek waren is er voor gekozen om de doorbraken duidelijk zichtbaar te maken, zodat de bezoeker kan zien dat deze later aangebracht zijn. Een laatste opvallend punt is, dat de Grote Synagoge pas bij de laatste verbouwing, acht jaar geleden, een nog duidelijkere synagogale functie heeft verkregen. De heer van Voolen vertelde, dat toen het museum werd gerestaureerd en geopend er nog vele overlevenden waren van de Holocaust en dat deze mensen niet te veel herinnerd wilden worden aan de synagogale functie van het gebouw. Er is toentertijd dus voor gekozen om de synagogale functie minder prominent naar voren te laten komen. Bij de laatste verbouwing was de Tweede Wereldoorlog al bijna zestig jaar voorbij en leefden er minder overlevenden en is er dan ook bewust voor gekozen om de synagogale functie prominenter naar voren te brengen.[99]

De restauratie en het vestigen van het museum in de Grote Synagoge in Amsterdam is een proces geweest dat jaren heeft geduurd. De heer van Voolen maakte kenbaar, dat in het proces de belangen van de afdeling monumentenzorg van de gemeente Amsterdam vaak tegenover de belangen van het JHM, als gebruiker, stonden. Steeds weer moest er een

[99] Bijlage 10.

afweging worden gemaakt tussen de museale functie en de authenticiteit van het gebouw. Daarbij moet de lezer zich wel afvragen wat authenticiteit is. Omdat men op basis van oude tekeningen, verfsporen, bouwsporen en metselsporen de reconstructie van delen van de Grote Synagoge heeft gedaan, kan er nooit geheel sprake zijn van authenticiteit. Belangrijker is dat de sfeer van de synagoge terugkomt door middel van reconstructies. Wanneer bezoekers van het JHM de Grote Synagoge binnenkomen zien zij een gebouw dat aan de ene kant duidelijk een museale functie heeft, maar aan de andere kant haar identiteit als synagoge heeft behouden.[100]

[100] Bijlage 10.

Hoofdstuk 6: Conclusies

In dit hoofdstuk worden, op basis van de informatie uit de eerste vijf hoofstukken, de belangrijkste conclusies getrokken en zal tot slot de centrale vraagstelling worden beantwoord. Alvorens over te gaan tot het antwoord op de centrale vraagstelling zullen allereerst de deelvragen worden beantwoord.

1. *Welke rol speelt de synagoge in de huidige tijd binnen het jodendom?*

De synagoge heeft in de huidige tijd binnen het jodendom een religieuze en niet-religieuze functie. De religieuze functie houdt in dat joden tijdens de sabbat en feestdagen en bij overgangsrituelen naar de synagoge komen om met elkaar te vieren, verdriet te hebben en te gedenken. De synagoge heeft een brugfunctie om de gebruiken, geloofsregels en verhalen van generatie op generatie over te brengen. Ook brengt het joden dichterbij hun voorouders, omdat die voorouders vaak naar dezelfde synagoge zijn geweest.

De synagoge heeft echter ook een niet-religieuze functie. Het gebouw dient ook als plaats van studie en ontmoeting. Een aantal synagogen kent een eigen ruimte, die de *beit midrash* wordt genoemd, voor Thorastudie. Ontmoetingen tussen joden vinden vaak plaats na de diensten. De religieuze en niet-religieuze functie worden gecombineerd bij het eten. Binnen het jodendom is het gebruikelijk om na een sabbatsdienst gezamenlijk te eten, waardoor de religieuze functie van de dienst wordt gecombineerd met de niet-religieuze functie van het samenkomen.

De synagoge moet in de huidige tijd dan ook gezien worden als een multifunctioneel gebouw, waarbij de verschillende functies moeiteloos gecombineerd kunnen worden.

2. *Welke aspecten spelen een rol binnen het herbestemmingsproces en hoe verhouden ze zich tot elkaar?*

Wanneer men wil onderzoeken welke aanvullende eisen er vanuit het jodendom voor de herbestemming van synagogen gelden is het allereerst van belang om het proces van herstemming in het algemeen in kaart te brengen. Het proces van herbestemming is complex, omdat met vele aspecten rekening moet worden gehouden. Allereerst zijn er verschillende partijen waarvan gemeente, de eigenaar, de nieuwe eigenaar, de projectontwikkelaar, de aannemer, de architect en de belangrijkste zijn. Zij hebben allen hun eisen en wensen die ze verwezenlijkt willen zien worden en dus is een goede communicatie tussen de verschillende partijen van groot belang.

Naast de belangen die de verschillende partijen hebben is er nog een aantal kwesties waarmee rekening moet worden gehouden. Dit zijn kwesties van juridische, economische, cultuurhistorische en emotionele aard. Deze gaan in op de wettelijke regelgeving omtrent herbestemming en de economische haalbaarheid van herbestemming. Daarnaast is de rol van de omgeving van groot belang. Wanneer een herbestemmingsproces niet wordt ondersteund door de omgeving is het gedoemd te mislukken.

Ook is er in het herbestemmingsproces een aantal barrières die genomen moeten worden om te zorgen dat het project niet voortijdig sneuvelt. Allereerst is het belangrijk dat er een herbestemmingsplan wordt opgesteld waarmee alle partijen akkoord gaan. Vervolgens moet bij het besluitvormingsproces blijken dat het plan juridisch en financieel voldoende onderlegd is en dat het breed gedragen wordt in de samenleving. Tot slot moet er goed op worden toegezien dat het herbestemmingsplan dat goedgekeurd is, ook op een correcte manier wordt uitgevoerd.

Vastgesteld kan worden dat er drie componenten zijn die een belangrijke rol spelen bij een herbestemmingsproces. Allereerst zijn dat de verschillende actoren in het proces. Vervolgens zijn er de juridische en economische kwesties en het draagvlak onder de bevolking en tot slot moeten de partijen verschillende barrières overwinnen om aan het eind van een succesvol herbestemmigsproces te kunnen spreken.

3. Hoe verhouden de materiële en immateriële cultuur binnen het jodendom zich tot elkaar?

Binnen het jodendom speelt de immateriële cultuur een veel belangrijkere rol dan de materiële cultuur. Het is voor joden belangrijk dat de tradities worden behouden en doorgegeven en dat de voorouders en de daden van hun voorouders niet worden vergeten. Dat laatste wordt vooral gedaan met een beroep op het collectieve geheugen. Andere pijlers van de immateriële cultuur binnen het jodendom zijn identiteit en authenticiteit. De joodse identiteit is voor vele joden één van de belangrijkste, zoniet de belangrijkste, identiteit die ze hebben. Ze hechten zeer aan tradities en geloofsregels die ze vaak van huis uit mee hebben gekregen. Opvallend is dat authenticiteit zowel een rol speelt bij de immateriële als materiële cultuur. Bij de immateriële cultuur doel ik op de authenticiteit van de tradities en verhalen en de bij materiële cultuur doe ik op de authenticiteit van de voorwerpen in een synagoge en dan vooral de Thorarollen.

Wat betreft de materiële cultuur spelen dus vooral de Thorarollen een belangrijke rol. De synagoge zelf wordt gezien als een omhulsel dat vervangen kan worden. De waarde van de synagoge is dat het de plaats is waar tradities, geloofsregels worden doorgegeven en de

voorouders worden herdacht. De synagoge heeft een brugfunctie om de tradities, geloofsregels en verhalen van generatie op generatie door te geven. De authenticiteit van de immateriële cultuur is voor joden dan ook belangrijker dan de authenticiteit van de materiële cultuur.

De synagoge heeft binnen het jodendom dus geen grote waarde. De joodse gemeenschap is belangrijker en wanneer er geld zou zijn voor of hulp aan joodse ouderen of restauratie van de synagoge, zal het geld ook gaan naar de joodse ouderen omdat zij van veel grotere waarde zijn. Nog belangrijker dan de materiële cultuur is de immateriële cultuur, het doorgeven van tradities en geloofsregels en het gedenken van de voorouders.

Op basis van de bevindingen gedaan tijdens het onderzoek en met de antwoorden op de deelvragen, zal ik nu beginnen met de beantwoording van de centrale vraagstelling van deze scriptie:

Welke aanvullende eisen zijn er vanuit het jodendom in de breedste zin des woords aangaande de herbestemming van synagogen in Nederland?

Wat tijdens het onderzoek al direct duidelijk werd was, dat de herbestemming in het algemeen een complexe aangelegenheid is. Tijdens het herbestemmingsproces moet met vele factoren en actoren rekening worden gehouden. Voor de herbestemming van synagogen geldt, dat er weinig concrete literatuur te vinden is. Daarentegen is er de laatste decennia veel geschreven over de herbestemming van kerken en dat leverde waardevolle informatie op.

Wanneer de mogelijkheden en onmogelijkheden voor de herbestemming van synagogen worden onderzocht, valt op dat synagogen elementen van protestante kerken en moskeeën bijeen brengt. Een synagoge hoeft niet te worden ingewijd en derhalve zijn er minder beperkingen aan herbestemming dan bij een rooms-katholieke kerk. Aan de andere kant heeft de synagoge een belangrijke sociale functie, zoals die ook te zien is bij moskeeën. Een punt waar bij herbestemming zeker rekening mee moet worden gehouden is, dat na een periode van secularisatie de joodse gemeenschap het behoud van haar eigen cultuurhistorische waarden weer belangrijk begint te vinden. Dit betekent dat er weer kleine joodse gemeenten ontspringen en deze gemeenten moeten mijns inziens een belangrijke rol verwerven bij de herbestemming van de synagogen in Nederland. Ook is het van belang rekening te houden met de spijswetten die de joodse religie met zich meebrengt. Tijdens verschillende interviews en gesprekken ben ik erachter gekomen dat er nauwelijks onmogelijkheden zijn bij de herbestemming van synagogen, maar dat wanneer er na herbestemming nog diensten worden

gehouden zowel de liberale als de orthodoxe gemeenten het liefst zien dat er geen vlees wordt gegeten wanneer anderen dan de joodse gemeente zich in de synagoge begeven.

Het jodendom kan mijns inziens een belangrijke rol spelen in de herbestemming van de synagogen. Net als andere religies kan zij de nadruk leggen op de waardigheid van het gebouw, zodat daar rekening mee wordt gehouden bij de herbestemming. Daarnaast speelt het jodendom en de joodse gemeente in een dorp of stad een belangrijke rol bij de herstemming, omdat zij steeds vaker nog gebruik van de synagoge wensen te maken na de herbestemming. Het is daarom belangrijk om in goed overleg met de joodse gemeenschap tot een herbestemming te komen, waarbij de waardigheid van het gebouw blijft behouden en waarbij de joodse gemeente de mogelijkheid krijgt om diensten te blijven organiseren. Een punt dat echter wel belangrijk is om te benadrukken, is dat binnen het jodendom het immateriële belangrijker is dan het materiële. Het doorgeven van de tradities en het gedenken van de voorouders is voor joden het belangrijkst. De synagoge neemt een brugfunctie in, doordat het de plaats is waar joden samenkomen voor het doorgeven van de tradities en het gedenken van de voorouders. De synagoge dient als een omhulsel. De religie is belangrijker dan het gebouw en de religie kan wat betreft joden in principe overal beleden worden, waardoor de waarde van het gebouw relatief gering is.

Wanneer de theorie in praktijk wordt gebracht blijkt ook dat herbestemming een goede optie kan zijn bij leegstand van synagogen. In het geval van het Joods Historische Museum heeft De Grote Synagoge zijn waardigheid en identiteit behouden en is het behoed voor sloop. Opvallend is dat in de theorie de nadruk wordt gelegd op het betrekken van de joodse gemeenschap bij het herbestemmingsproces, terwijl zij bij het herbestemmingsproces van de Grote Synagoge geen enkele rol heeft gespeeld. Wanneer de objectwaarde van de synagoge wordt behouden, zoals bij de Grote Synagoge is gebeurd, is herbestemming een goed alternatief voor leegstand en sloop.

Ik zou willen afsluiten door mee te geven dat de mogelijkheden tot herbestemming van synagogen in Nederland legio zijn. Belangrijk daarbij is zeker dat religie vooral moet worden gezien als immaterieel erfgoed en dat hoewel de synagoge een belangrijke, zeker visueel, uiting is van het joodse geloof het uiteindelijk gaat om het gesprokene en de gemeenschap die zich in de synagoge begeeft. De immateriële cultuur is binnen het jodendom belangrijker dan de materiële cultuur.

Literatuurlijst

Abicht, L., *Geschiedenis van de Joden van de Lange Landen* (Antwerpen 2006).

Ashworth G. en Howard P., *European Heritage, Planning and Management* (Exeter 1999).

Blom, J.C.H., Fuks-Mansfeld R.G. en Schöffer I. (ed.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995).

Cahen, J., *Vier eeuwen Waterlooplein = Four centuries Waterlooplein* (Amsterdam 1987).

Cohn-Sherbok D., *Judaism: History, Belief and Practices* (Londen 2008).

Côté J.E. en Levine C.G., *Identity, Formation, Agency and Culture: A Social Psychological Synthesis* (Mahwah 2008)

Epstein, I., *Het Jodendom: Joodse godsdienst in historisch perspectief* (Utrecht 2000).

Ganzeboom H., *Beleving van Monumenten I* (Utrecht 1982).

Grijzenhout F. (ed.), *Erfgoed: De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007).

Guigui, A., *Oude bron, levend water: spiritualiteit van de joodse geloofstraditie* (Tielt 2004).

Halbwachs, M., *On Collective Memory* (Chicago 1992).

Hallers ten, F.D., *Restauratieplan Hoogduitse synagogen aan het Jonas Daniel Meijerplein te Amsterdam ten behoeve van de vestiging van het Joods Historisch Museum* (nb 1979).

Harmsen, H., *De Oude Kaart van Nederland: leegstand en herbestemming* (Den Haag 2008).

Heide van der, A., *Jodendom* (Kampen 2006).

Hek, M., Kamstra, J. en Geraerdts R.P., *Herbestemmingswijzer: Herbestemming van bestaand vastgoed* (Delft 2004).

Herman S.N., *Jewish Identity: A social psychological perspective* (Beverly Hills 1977).

Hoekstra, E.G. en Kranenborg, R. (ed.), *Rituelen in Religieus Nederland: Gebruiken van joden, christenen, moslims, hindoes en boeddhisten in belangrijke levensfasen* (Kampen 2001).

Imhoff van E. e.a., 'Het aantal Joden in Nederland anno 2000: een toepassing van alternatieve methoden om de omvang van niet geregistreerde populaties te schatten.', Bevolking en Gezin 30 (2001) 97-120.

Israel, J.I. en Salverda, R. (ed.), *Dutch Jewry: its history and secular culture (1500-2000)* (Leiden 2002).

Kansteiner, W., 'Finding meaning in memory: A Methodological Critique of Collective Memories Studies', *History and Theory* 41 (2002) 179-197.

Kee, H.C. en Cohick L.H., *Evolution of the synagogue: problems and progress* (Harrisburg 1999).

Levine, L.I., *The ancient synagogue: the first thousand years* (New Haven 2000).

Misztal, B.A., 'Durkheim on collective memory', *Journal of Classical Sociology* 3 (2003) 123-143.

Mulder, H., *De Synagoge in Nieuwtestamentische Tijd* (Kampen 1969).

Nijhof P. en Schulte E., *Herbestemming industrieel erfgoed in Nederland* (Zutphen 1994).

Nelissen, N., *Herbestemming van grote monumenten: een uitdaging* ('s-Hertogenbosch 1999).

Runesson, A., *The Origins of the Synagoge: A Socio-Historical Study* (Stockholm 2001).

Smelik, K.A.D., *Herleefde Tijd: Een Joodse geschiedenis* (Leuven 2004).

Vink, A.G., *Jodendom* (Budel 2002).

Voordt van der, T. (ed.), *Transformatie van kantoorgebouwen: thema's, actoren, instrumenten en projecten* (Rotterdam 2007).

Vries de, S. Ph., *Joodse Riten en Symbolen* (Amsterdam 1982).

Websites:

http://www.jewishdatabank.org/Reports/World_Jewish_Population_2010.pdf (8 juni 2011).

http://www.depers.nl/binnenland/529411/Joden-emigreer.html (9 juni 2011).

http://www.jhm.nl/documenten/Schijf%20van%205%20-%20Het%20raadsel%20van%20de%20joodse%20identiteit.pdf (5 augustus 2011).

http://www.jhm.nl/cultuur-en-geschiedenis/gebouwen/nieuwe-synagoge (13-08-2011)

http://static.nos.nl/nosjournaal/dossiers/middenoosten/MoDocumentBalfour.html (4 augustus 2011).

Interviews:

Sanne Terlouw (lid van Beth Shoshanna, een joods organisatie in Deventer die zich niet heeft aangesloten bij een liberale of orthodoxe koepelorganisatie).

Manja Pach (lid van de Liberale Joodse Gemeente Gelderland).

Anonieme liberale jood.

Anonieme orthodoxe jood.

Bijlage 1: Balfour declaratie

Foreign Office,
November 2nd, 1917

Dear Lord Rothschild,

I have much pleasure in conveying to you, on behalf of His Majesty's Government, the following declaration of sympathy with Jewish Zionist aspirations which has been submitted to, and approved by, the Cabinet.

"His Majesty's Government view with favour the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people, and will use their best endeavours to facilitate the achievement of this object, it being clearly understood that nothing shall be done which may prejudice the civil and religious rights of existing non-Jewish communities in Palestine, or the rights and political status enjoyed by Jews in any other country"

I should be grateful if you would bring this declaration to the knowledge of the Zionist Federation.

Yours sincerely
Arthur James Balfour [101]

[101] Nederlandse Omroep Stichting, 'dossier Midden-Oosten (1917)', (versie 2005), http://static.nos.nl/nosjournaal/dossiers/middenoosten/MoDocumentBalfour.html (04-08-2011).

Bijlage 2: Joden in Nederland

Het aantal joden in Nederland, 1830-1966

Jaar	Aantal	Bron	Definitie
1830	46.397	Volkstelling	Leden Israëlische kerkgenootschappen (eigen opgave)
1840	52.245	”	”
1849	58.626	”	”
1859	63.790	”	”
1869	67.003	”	”
1879	81.693	”	”
1889	97.324	”	”
1899	103.988	”	”
1909	106.409	”	”
1920	115.223	”	”
1930	111.917	”	”
1941	131.543 23.344	Registratie 1941	Afstammingsprincipe Nederlandse en Buitenlandse joden
1947	14.346	Volkstelling	Leden Israëlische kerkgenootschappen (eigen opgave)
1954	23.723	Ledenadministratie joodse gemeenten	Halachisch criterium
1960	14.503	Volkstelling	Leden Israëlische kerkgenootschappen (eigen opgave)
1966	29.675	Ledenadministratie joodse gemeenten en bevolkingsregister	Halachisch criterium
1971	4.500	Volkstelling	Halachisch criterium
2000	28.477	Vooruitberekening	Halachisch criterium

Bij de Volkstelling 1971 is in de gepubliceerde uitkomsten het aantal joden (personen die aangaven tot een Israëlitisch kerkgenootschap te behoren) niet eens gepubliceerd. Dat kwam enerzijds door de geringe celvulling (in publicaties werd 5.000 als ondergrens gehanteerd terwijl er slechts 4.835 joden werden geteld), anderzijds omdat er sterke aanwijzingen waren dat er sprake was van onderregistratie. De discussies rond de Volkstelling 1971 hebben ertoe geleid dat veel leden van Israëlitische kerkgenootschappen afwijkend hebben geantwoord op de desbetreffende vraag, zonder dat echter bekend is hoe groot dat aantal personen is geweest. Zij zijn daarom in de publicaties steeds verantwoord in een restcategorie. [102]

[102] E. van Imhoff e.a., ‘Het aantal Joden in Nederland anno 2000: een toepassing van alternatieve methoden om de omvang van niet geregistreerde populaties te schatten.’, *Bevolking en Gezin* 30 (2001) 97-120.

Bijlage 3: Model joodse identiteit van professor Ido Abram

Vijf ervaringsgebieden vormen vandaag de dag de identiteit van de in Nederland wonende jood: de joodse cultuur, Israël, de Shoah (Holocaust) / antisemitisme (jodenhaat), iemands persoonlijke levensgeschiedenis en de Nederlandse cultuur. De gekozen volgorde van de trefwoorden is willekeurig; de eerdere trefwoorden zijn niet belangrijker dan de latere.

Dit is in een formule weer te geven en uit te schrijven:
Joodse identiteit = I + II + III + IV + V, waarin
I = de joodse religie, cultuur en traditie (afgekort tot de joodse cultuur),
II = Israël, zionsverlangen en zionisme (afgekort tot Israël),
III = de Shoah en antisemitisme, vervolging en overleving (afgekort tot de Shoah en antisemitisme),
IV = iemands persoonlijke levensgeschiedenis (afgekort tot de persoonlijke levensgeschiedenis),
V = de Nederlandse cultuur en omgeving (afgekort tot de Nederlandse cultuur).

Met een ‘schijf van vijf’ is dit ook schematisch te illustreren.

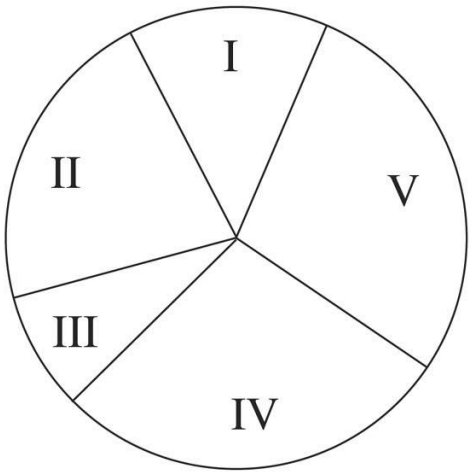

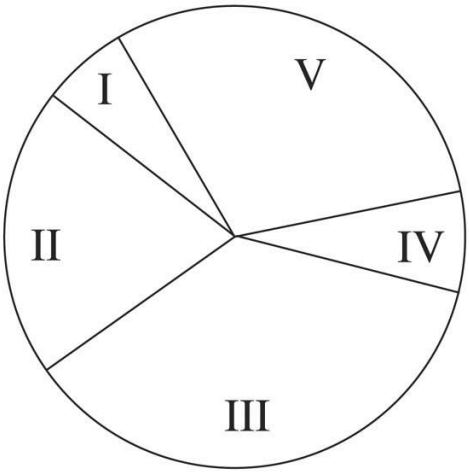

Enkele opmerkingen:
1. De joodse identiteit zoals hier bedoeld, heeft zowel een persoonlijke (IV) als een Nederlandse (V) component.
2. De vijf ervaringsgebieden hoeven niet alle een even grote invloed op de joodse identiteit

te hebben. De ‘segmenten’ in de schijf hoeven met andere woorden niet alle even groot, dat wil zeggen belangrijk, te zijn. Zelfs is het mogelijk dat de invloed van enkele segmenten (bijna) te verwaarlozen is. Zulke segmenten zijn dan zo smal, dat zij (bijna) een streep vormen.
3. De joodse identiteit is geen vast gegeven, maar iets dat zich in de persoon permanent ontwikkelt. De segmentindeling van vandaag kan verschillen van die van een jaar later. Daarom is er niet één, maar zijn er twee cirkels getekend.

Ten onrechte denken velen dat alleen segment I (joodse cultuur) de joodse identiteit bepaalt en dat alleen een religieuze jood een joodse identiteit heeft. Ook niet-religieuze joden (segment I smal), geassimileerde joden (segment V groot), kosmopolitische joden (segment II smal), antifascistische joden (segment III groot) en andere joden hebben een joodse identiteit die in de ervaringsgebieden I tot en met V geworteld is.

Ervaringsgebied I: de joodse cultuur
Cultuur en traditie – breed opgevat – is datgene wat de generaties aan elkaar overleveren in de vorm van gewoonten, gebruiken, normen, waarden, oordelen, vooroordelen, taaluitingen, bijgeloof, mythen, theorieën (ook wetenschappelijke), taboes, instellingen (zoals bijvoorbeeld huwelijk, kerk, school, politieke partij), technologische ontwikkelingen, toekomstdromen, angsten ... en de reeks kan nog uitgebreid worden. Segment V Cultuur en traditie – ze betekenen in ons betoog hetzelfde – zijn ook te omschrijven als het samenhangend geheel van waarden,
normen, houdingen, verwachtingen en ideeën waardoor een groep de werkelijkheid zin geeft en interpreteert, én de wijze waarop dat zichtbaar wordt in gedragingen, gevoelens, symbolen, uitingen en in de bewerking van de natuurlijke omgeving.

Een ander woord voor joodse cultuur (of joodse traditie) is ‘jodendom’ of het Hebreeuwse woord *Thora*. Eén van de betekenissen van het laatste woord is ‘onderricht’. De Thora onderricht ons dat:
- leren de belangrijkste leefregel is;
- leren belangrijker is dan bidden;
- leren tot doen moet leiden;
- discussie en verschil van mening essentiële onderdelen van leren zijn;

- elk woord, elke zin en elk gebruik meerdere – vaak zeer uiteenlopende – betekenissen heeft;
- er tussen het individu en God geen middelaar staat, maar een leerproces zoals hier getypeerd;
- de uitdrukking “oog om oog, tand om tand” niet wedervergelding betekent. maar meestal iets heel anders, namelijk “financiële compensatie”;
- je jouw naaste lief zult hebben als jezelf;
- vrijheid, rechtvaardigheid en vrede profetische visioenen zijn;

en zo kunnen we nog een hele tijd doorgaan.

‘Het’ jodendom of ‘de’ Thora bestaat niet; een zogenaamd ‘normatief’ jodendom is een fictie. Studie en humaan handelen zijn niet te normeren. Zonder twijfel is pluriformiteit het opvallendste vormaspect van het eeuwenoude en multilokale jodendom. Zeker als we verder kijken dan onze eigen tijd en onze eigen geografische plaats. Alleen door ontwikkeling en vernieuwing kunnen de joodse religie, cultuur en traditie hun waarde en betekenis behouden en verrijken.

Ervaringsgebied II: Israël

In 1948 werd de staat Israël opgericht. Het zionisme als politieke beweging ontstond in de negentiende eeuw. Het zionsverlangen is eeuwenoud. De psalmdichter brengt dit verlangen al onder woorden: “Indien ik u vergete, o Jeruzalem, zo vergete (mij) mijn rechterhand”.

De joden die nu in Nederland wonen zijn over het algemeen zeer gehecht aan Israël. Hoe kan het ook anders? Bijna iedereen heeft familieleden, vrienden of kennissen die zich in Israël gevestigd hebben, of Israël bezoeken, of van plan zijn later in Israël te gaan wonen. Deze gehechtheid betekent niet dat joden geen kritiek op Israël hebben. Dat hebben ze wél, maar in die kritiek klinkt naast teleurstelling ook sympathie door voor het enige land in de wereld waar de joden altijd welkom zijn en waar ze in tijden van nood op kunnen rekenen.

Zionistische programmapunten, zoals:
- het streven naar de eenheid van het joodse volk;
- het bevorderen van de terugkeer van de joden naar Israël;
- het steunen van Israël, gebaseerd op de profetische visie van rechtvaardigheid en vrede;

- het bewaren van de identiteit van het joodse volk door middel van opvoeding en onderwijs;
- het beschermen van joodse rechten waar ook ter wereld;

worden door welhaast alle joden onderschreven. Het onderscheid tussen zionistische en niet zionistische joden is daarom tegenwoordig nauwelijks relevant meer. De meeste joden, in Nederland en ook daarbuiten, dragen Israël een warm hart toe. Sinds de Zesdaagse Oorlog (1967) en het bestaan van door Israël bezette gebieden, is er voor euforie echter geen plaats meer. Tussen 1948 en 1967 was daar wel sprake van.

Ervaringsgebied III: de Shoah en antisemitisme

Shoah is het Hebreeuwse woord voor 'catastrofe'. Het is ook de aanduiding geworden voor de jodenvervolging in Europa van 1933 tot 1945: de door het Duits nationaalsocialisme georganiseerde planmatige vernietiging van zes van de negen miljoen Europese joden. De *Holocaust* (het Griekse woord dat voor de Shoah gebruikt wordt) heeft de joden op zichzelf teruggeworpen: toen zij ten dode opgeschreven waren, boden slechts weinigen hulp. De wereld zweeg.

Ook vele Nederlanders lieten de joden in de kou staan:
- vóór 1940 werden joodse vluchtelingen (behalve de prominenten) zo veel mogelijk geweerd;
- op kosten van de joodse gemeenschap bouwde de Nederlandse regering vóór 1940 het kamp Westerbork en nog andere kampen om joodse vluchtelingen, die toch werden toegelaten, op te vangen;
- talloze Nederlanders hielpen de Duitsers 'gehoorzaam en ijverig' met het registreren en deporteren van joden.

Van de naar schatting 140.000 joden in Nederland werden er ongeveer 102.000 vermoord. Het percentage omgekomen joden is voor Nederland aanzienlijk hoger dan voor alle andere bezette landen in West-Europa, ongeveer 75% tegen ongeveer 40% voor België en Noorwegen, ongeveer 20% voor Frankrijk en ongeveer 15% voor Italië, terwijl de weinige Deense joden nagenoeg allen konden ontkomen. Zelfs in Duitsland wisten relatief meer joden de dans te ontspringen dan in Nederland. In de Tweede Wereldoorlog bleek, dat er kennelijk een verschil was tussen joodse en niet-joodse Nederlanders en dat de joden minder goed

geïntegreerd waren (er minder bij hoorden) dan zij zelf dachten. De vraag hoe het komt dat de joden in Nederland zwaarder getroffen zijn dan in andere bezette West-Europese landen houdt onderzoekers (en de gemoederen) nog steeds bezig. Als oorzaken worden wel genoemd:

- de aanwezigheid in Nederland van een goed georganiseerd bezettingsregime met een sterke SS-invloed;
- het in Nederland relatief laat op gang komen, uitzonderingen daargelaten, van het georganiseerde verzet tegen de Duitsers. Aan dat verzet namen ook joden deel. Toen er eenmaal op grotere schaal illegaal verzet was, was het voor de meeste Nederlandse joden te laat. Ze waren al gedeporteerd;
- de gezagsgetrouwheid en meegaandheid van het merendeel van de Nederlandse bevolking, de Nederlandse joden inbegrepen. Het antisemitisme hier was in ieder geval niet erger dan elders in West-Europa, eerder minder of even erg. Over de aard van het antisemitisme in Nederland komen we bij ervaringsgebied V, de Nederlandse cultuur en omgeving, te spreken;
- de invloed van de verzuiling in Nederland, die ervoor zorgde dat de joden, de geassimileerde joden incluis, relatief geïsoleerd stonden;
- de ook toen al dichte bevolktheid van Nederland. Woeste en ontoegankelijke gebieden waar mensen zich zouden kunnen verbergen, waren er bijna niet. Vluchtroutes naar vrije landen waren lang en moeilijk. Bovendien woonden verreweg de meeste joden (80%) in één stad, Amsterdam. Dat maakte het ook moeilijker om onder te duiken. Toch hebben 25.000 joden geprobeerd om zo aan hun vervolgers te ontkomen. Ongeveer 16.000 van hen zijn daar in geslaagd, meestal dankzij niet-joodse helpers. Ruim 3000 joden is het gelukt Nederland te ontvluchten;
- en *last but not least* de onverschilligheid van het allergrootste deel van de niet-joodse Nederlanders voor wat er met de joden gebeurde.

De Shoah is niet zomaar uit de lucht komen vallen. Hij heeft voorlopers in het eeuwenoude en wellicht eeuwige antisemitisme. Een citaat uit het waarschijnlijk populairste klassieke joodse boek, de *Haggada* (de vertelling), kan dit verduidelijken. Het verhaal gaat over de uittocht uit Egypte onder leiding van Mozes. Met *Pesach* (joods paasfeest) wordt het boek in de huiselijke kring voorgelezen tijdens een feestelijke avondmaaltijd (de *seider*) met onder meer *matzes* (ongezuurde broden). In het bijzijn van familie, vrienden en kinderen worden liedjes gezongen en verhalen verteld. En herinneringen opgehaald – leuke en ook minder aangename.

Over het antisemitisme zegt de Haggada dit: “Niet slechts eenmaal stond iemand tegen ons op om ons te vernietigen, maar in iedere generatie waren er mensen die tegen ons opstonden om ons te verdelgen.” Toch overheerst het optimisme. De uittocht uit Egypte is allereerst het verhaal van de bevrijding van het joodse volk uit de Egyptische slavernij.

De moderne historicus Raul Hilberg legt het accent weer even anders. Enerzijds benadrukt hij de continuïteit van het antisemitisme, anderzijds ziet hij de Holocaust als de meest extreme vorm ervan. Vanaf de vierde eeuw na Christus onderscheidt hij drie opeenvolgende fasen. “De christelijke missionarissen zeiden in feite: ‘Jullie hebben het recht niet om te leven onder ons *als joden*’ (oplossing: *bekering*). De seculiere heersers die na hen kwamen verklaarden: ‘Jullie hebben het recht niet om te leven *onder ons*’ (oplossing: *verdrijving*). De Duitse nazi’s besloten uiteindelijk: ‘Jullie hebben het recht niet *om te leven*’ (oplossing: *vernietiging*).”

Sinds de Shoah is een jood bovenal een overlevende, of hij nu woont in Nederland, in Amerika, in Israël of waar dan ook. Bovendien is hij een overlevende die weet dat zijn overleven weer ter discussie gesteld kan worden. Dit laatste is trouwens een les die ook anderen uit de Holocaust kunnen trekken: als we eenmaal weten dat vooroordeel en discriminatie tot massale vernietiging kunnen leiden, is overleven niet vanzelfsprekend meer.

Ervaringsgebied IV: de persoonlijke levensgeschiedenis

De joodse identiteit, zoals wij die hier beschrijven, is niet erfelijk en wordt ook niet pasklaar overgeleverd. Ze kan religieus zijn, maar ze kan evengoed op gespannen voet met het jodendom staan. Zij ontwikkelt zich tijdens je leven als jood in ontmoetingen en conflicten met andere mensen, andere denkbeelden en andere culturen. Je kunt er trots op zijn, maar je kunt je er ook voor schamen. Ze is iets waar je dagelijks mee bezig bent en waar je aan kunt werken. Ze is iets waar je verantwoordelijkheid voor draagt. Ze kan je niet volledig ontnomen worden en ze kan je niet volledig opgelegd worden. Je kunt haar wel negéren, maar niet ontvluchten, tenzij je volledig wilt en kunt assimileren. Ze toont zich als je jezelf bent.

Alle geschiedenis is niet alleen hedendaagse geschiedenis (Benedetto Croce), maar zou ook persoonlijke geschiedenis moeten zijn: “In elk geslacht is iedereen verplicht zich zo te

beschouwen alsof hij zelf uit Egypte is getrokken". Deze passage – ook uit de Haggada – gaat over het 'actualiseren van het verleden': het betrekken van de geschiedenis op jezelf.

Juist het persoonlijke spreekt anderen aan. De bijdrage van een klassieke – dus meestal mannelijke – geleerde aan de Thora is niet wat hij met andere geleerden gemeen heeft, maar juist wat hem uniek maakt, en dat is zijn persoonlijkheid. Hoe hij leert, hoe hij onderwijst, maar vooral hoe hij leeft. En dat geldt in het algemeen ook voor andere joden. Het gaat erom hoe zij de hier genoemde ervaringsgebieden interpreteren en er in hun dagelijkse leven concreet mee omgaan. Het gaat er met andere woorden om wat hen aan die ervaringen bindt. Een bekende uitspraak van de chassied Sussja von Hanipol parafraserend, kunnen we zeggen, dat hen in de Komende Wereld door God niet gevraagd zal worden, waarom ze niet als Mozes of Mirjam waren. Hen zal gevraagd worden waarom ze niet zichzelf zijn geweest.

Ervaringsgebied V: de Nederlandse cultuur

Sinds het eind van de zestiende eeuw wonen er joden in het gebied dat nu Nederland heet. Aan het eind van de achttiende eeuw (1796), twee eeuwen later, worden zij voor de wet gelijkgesteld met de autochtone Nederlanders. Vooral door toedoen van socialisten, liberalen, katholieken en protestanten krijgt de Nederlandse samenleving in de negentiende eeuw een steeds pluriformer karakter. De toen begonnen en in het begin van de twintigste eeuw beëindigde schoolstrijd bevestigde nog eens de tendens naar pluriformiteit.

De joden vormen geen eigen zuil en volgen daarin niet het voorbeeld van de protestanten en katholieken. Joodse kinderen gaan, net zoals de kinderen van socialistische en liberale ouders, in groten getale naar het openbaar onderwijs. Vele joden voelen zich meer Nederlander dan jood. Het leven in Nederland bevalt hen doorgaans uitstekend. Ze zijn al gewend geraakt aan het ook hier bestaande antisemitisme, dat echter als tamelijk "mild" en weinig vreeswekkend ervaren wordt. De gemiddelde Nederlandse jood vindt dat hij het hier goed heeft, hij is zeer gezagsgetrouw en hij is als jood weinig zelfbewust.

De Tweede Wereldoorlog heeft aan deze schijnbare idylle en dit toch wel fascinerende acculturatieproces een bruusk einde gemaakt. Aan het antisemitisme helaas niet; wel aan de typering ervan als mild of onschuldig.

3. Reikwijdte

Het bovengeschetste model, geïllustreerd met behulp van de schijf van vijf, stelt ons in staat enige ordening aan te brengen in de joodse ervaringen door de eeuwen heen, zonder aan de veelvormigheid ervan afbreuk te doen. In het model is plaats voor de ervaringen van figuren als Mozes, Esther, Flavius Josephus, Maimonides, Spinoza, Marx, Herzl, Kafka, Freud, Schönberg, Einstein, Golda Meir en andere – ook onbekende – joodse mannen, vrouwen en kinderen. Daartoe moeten we wel buiten onze eigen landsgrenzen treden en buiten onze eigen tijd. En niet te vergeten: buiten ons eigen beperkte gezichtsveld, onze persoonlijke wereld, ons individuele verhaal. De ervaringsgebieden II, IV en V zijn dan respectievelijk te omschrijven als:

- (het land en/of de staat) Israël, zionsverlangen en zionisme;
- de persoonlijke levensgeschiedenissen;
- de omringende cultuur (culturen) en omgeving.

Joden kunnen zowel een minderheidsgroep zijn als een meerderheidsgroep. In de staat Israël vormen ze de meerderheid en dat was ook het geval in de joodse staten, die eerder bestonden en nu niet meer bestaan. In de *diaspora* zijn en waren ze altijd één van de vele minderheden.

Elk segment van de schijf kan weer onderverdeeld worden in meerdere deelsegmenten. Als er zo in totaal een X-tal segmenten ontstaan, is het een ‘schijf van X’. We kunnen ook de andere kant op redeneren en verdedigen dat ‘de joodse religie, cultuur en traditie’ (segment I) eigenlijk alles omvat, dus ook de segmenten II tot en met V. De volledige identiteitscirkel bestaat dan uitsluitend uit segment I. Het punt is dit: het aantal ‘vijf’ is een min of meer willekeurige keuze.

Eigenlijk is in de ‘schijf van 5’ al een ‘schijf van 15’ verborgen:

(1) Joodse religie,
(2) Joodse cultuur,
(3) Joodse traditie,
(4) Het land Israël,
(5) De staat Israël,
(6) Zionsverlangen,
(7) Zionisme,
(8) Shoah,

(9) Antisemitisme,
(10) Vervolging,
(11) Overleving,
(12) Persoonlijke levensgeschiedenissen,
(13) Omringende cultuur,
(14) Omringende culturen,
(15) Omringende omgeving.

Maar het is ook heel goed mogelijk om een andere indeling te kiezen. De website voor heel joods Nederland (joods.nl) onderscheidt bijvoorbeeld de volgende rubrieken:

(1) Mens & Maatschappij,
(2) Mokum & Mediene (Amsterdam en buiten Amsterdam, maar nog wel in Nederland),
(3) Israël,
(4) Wereld,
(5) Cultuur,
(6) Vrije Tijd,
(7) Religie,
(8) Educatief,
(9) Geschiedenis,
(10) Economie.

De tot nu toe gebruikte begrippen ‘jood’ en ‘groep’ (gemeenschap) hebben we niet nader gedefinieerd. Afhankelijk van de expliciete of impliciete definities die we kiezen – er zijn er verschillende mogelijk en in gebruik – krijgen de hier ontwikkelde gedachten pas concrete betekenis en praktisch relevantie. Dat is het kenmerk van een model en dus ook van de schijf van vijf.

Typische identiteitsuitspraken zijn bijvoorbeeld:

- Nederlandse orthodoxe rabbijn: “De *Halacha*, het systeem van de ge- en verboden, is het karakteristieke van het jodendom. Het uitoefenen van de halachische voorschriften voor het dagelijks leven maakt de jood tot jood.”

- Israëlische politicoloog: “Tegenwoordig speelt Israël, meer dan elke andere factor, de unificerende rol die vroeger de joodse religie speelde.”
- Engelse (joodse) literatuurwetenschapper: “De Shoah is heden ten dage het bindmiddel van de joodse identiteit.”
- Nederlandse auteur: “Als overlevende van de Shoah is mijn bewustzijn in niet afnemende mate vervuld van de slachtoffers, in het bijzonder van mijn om het leven gebrachte ouders, familie en vrienden. Mijn bestaan is in velerlei opzicht met hun tragische lot verbonden en piëteit gebiedt mij in al mijn overwegingen hen te laten meespreken.”
- Franse kunstenaar: “Ik spreek alleen namens mezelf, dat wil zeggen als een Franse beeldhouwer van joodse afstamming, zoals dat heet, al is het een term waarvan ik niets moet hebben. Ik ben in de eerste plaats kunstenaar en daarna Fransman. En verder niets.”
- Britse (joodse) komiek: “Ben je wel eens op een gemengd huwelijk geweest van een katholiek en een jood? Je kunt direct herkennen wie wie is. De joden gaan eten, de katholieken gaan drinken.”
- Amerikaanse *standup comedian*: “Ik ben homo en joods, dus boos.

4. Overlap

De segmentencirkel suggereert dat de ervaringsgebieden I tot en met V elkaar niet overlappen. Dat is een verkeerde suggestie.

Geen cultuur is totaal uniek. Ook niet het jodendom. Dit levert problemen op bij het onderscheiden van zekere aspecten van de ervaringsgebieden I en V. De onderlinge beïnvloeding blijkt ondermeer uit de namen en de kleren die joden dragen en de talen die ze spreken, uit de architectuur van synagogen, uit wat ‘de joodse keuken’ genoemd wordt en zelfs uit de joodse liturgie. “Men vindt bijvoorbeeld de muziek van de Oost-Europese joden vaak ‘joods’ klinken. Maar die Oost-Europese joden zingen soms als in een byzantijns christelijke mis.” Een ander voorbeeld is het oer-Nederlandse Aap-Noot-Mies leesplankje, dat meerdere daarop geïnspireerde Hebreeuwse versies kent.
In de hierboven gegeven beschrijving van ervaringsgebied II wordt de psalm “Indien ik u vergete, o Jeruzalem …” en het zionistische programmapunt “het bevestigen van de

profetische visie van rechtvaardigheid en vrede" genoemd. Dit illustreert het punt, dat I en II ervaringen gemeen hebben.

Antisemieten zijn meestal geen joden, hetgeen het onderscheid tussen delen van III en V kan bemoeilijken. Volgens één interpretatie staan de bijbelse woorden "Esau haatte Jakob" (segment I) voor het 'eeuwige' antisemitisme en voor de immer problematische relatie tussen de joden (Jakob) en hun omgeving, waar de *goyim*, de niet-joden (Esau) zich ophoudt. Er zijn echter ook interpretaties, die heel anders zijn: minder paradigmatisch en minder deprimerend.

Daar iedereen een product van zijn (haar) opvoeding en zijn (haar) omgeving is, ook al zet hij (zij) zich tegen beide af, bevat IV ook altijd elementen van I en V.

Als we één van de al eerder geciteerde passages uit de Haggada volledig weergeven, komen we op Pesach tijdens de seider zelfs *alle* vijf ervaringsgebieden tegen: "In elk geslacht is iedereen verplicht zich zo te beschouwen alsof hij zelf [in eigen persoon; IV] uit Egypte [vijandige cultuur; III en V] getrokken was, zoals er geschreven staat: *Gij zult uw zoon op die dag vertellen: deze geboden vervullen we om hetgeen God voor MIJ gedaan heeft, toen IK uit Egypte vertrok.* Niet alleen onze voorouders heeft God verlost, maar ook ons heeft Hij met hen [uit de slavernij; III] bevrijd, gelijk het heet: *En ONS heeft Hij vandaar uitgevoerd om ons hierheen te brengen en ONS het land* [Israël; II] *te geven, dat Hij onze voorouders heeft beloofd*." Het volledige citaat maakt uiteraard deel uit van ervaringsgebied I.

Kortom: de schijf van vijf is een simplificatie van het joodse identiteitsmodel. De schijf toont de overlappingen niet die er wél zijn. Ook de onderstaande gedichten illustreren die overlappingen. Het eerste is van de Nederlander Jacob Israël de Haan, het tweede van de in Roemenië geboren Israëli Dan Pagis.

ONRUST
Die te Amsterdam vaak zei: 'Jeruzalem'
En naar Jeruzalem gedreven kwam,
Hij zegt met een mijmrende stem:
'Amsterdam, Amsterdam'.

MET POTLOOD IN DE VERZEGELDE WAGON GESCHREVEN
hier op dit transport
ben ik Eva
met Abel mijn zoon
als jullie mijn grote zoon zien
Kaïn zoon van Adam
zeg hem dan dat ik

Het gedicht van De Haan laat zien hoe de segmenten II (zionisme) en V (de Nederlandse cultuur) elkaar kunnen overlappen. Dat van Pagis laat de overlapping zien tussen de segmenten I (de joodse religie) en III (de Shoah). In beide gedichten klinken ook de persoonlijke levensverhalen (segment IV) van De Haan en Pagis door: de eerste vestigde zich in 1918 in Israël, de tweede kort na de Shoah. En in 'Onrust' wordt natuurlijk ook de mystiekreligieuze aantrekkingskracht van Jeruzalem verwoord – en van Amsterdam als 'het Jeruzalem van het westen' (segment I).

We kunnen de segmenten door driehoeken vervangen om met name de overlap te illustreren:

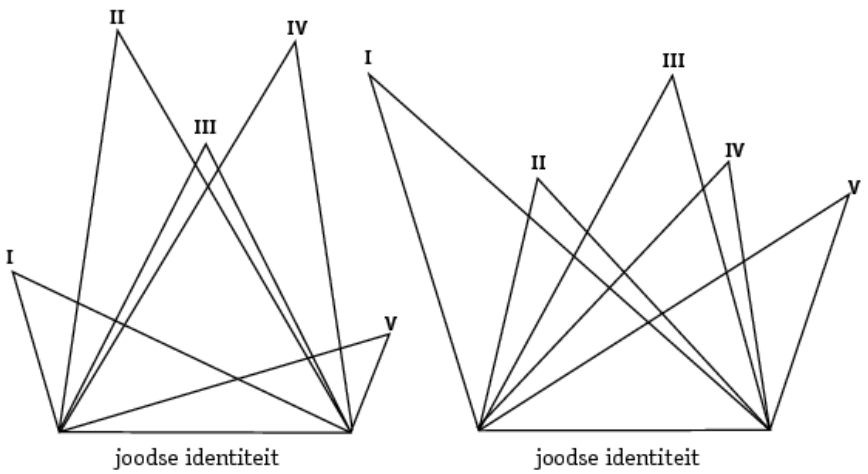

De segmenten in de cirkel en de vijf driehoeken in de figuren hierboven staan voor ervaringen en bindingen met een verleden en een toekomst. Ze bestaan uit interpretaties van het heden, gezien vanuit het verleden en met het oog op de toekomst. Dit maakt het omspannende begrip ‘joodse identiteit’, in al zijn meerduidigheid, ook tot een ideologisch geladen concept met de daarbij behorende ideologische discussies over de te verkiezen interpretaties.

Bijlage 4: Bachrach & Baratz

De eerste barrière is te vinden bij de omzetting van wensen in eisen. Voor de herbestemming van een synagoge kan hierbij gedacht worden aan een werkgroep, die zich inzet voor het behoud van de synagoge. Binnen de werkgroep ontstaat vervolgens een conflict, omdat de leden een verschillende opvatting hebben over de werkwijze van de werkgroep. Zo wil de één er de krant bij halen en de ander rustig op de achtergrond opereren. Gevolg is dat mensen zich uit de werkgroep terugtrekken en nog voor de wensen in eisen kunnen worden omgezet, het initiatief een vroege dood sterft.[103]

De volgende barrière is de omzetting van eisen in strijdpunten. Wanneer de werkgroep haar eisen wel weet te formuleren moet contact worden gezocht met de gemeente en de eigenaar van het gebouw. Voor een synagoge geldt doorgaans dat zowel de gemeente als de eigenaar van het gebouw positief staan tegenover behoud er van. Wel stelt de eigenaar als eis dat een "passende" herbestemming wordt gezocht. Vervolgens heeft de werkgroep een projectontwikkelaar zover gekregen dat die het gebouw wil kopen, maar de projectontwikkelaar wil er winkels in onderbrengen. De eigenaar vindt dit geen "passende" herbestemming en de gemeente vindt dat de eigenaar mag beslissen over haar eigendom. Het plan van de werkgroep zal dan alsnog sneuvelen, omdat zij de eigenaar van de synagoge is en de gemeente niet aan haar zijde vindt.[104]

Barrière drie komt in beeld bij de besluitvorming. Er vanuit gaande dat de werkgroep de gemeente, als eigenaar van de synagoge aan haar zijde moet krijgen, moeten er financiers worden gezocht. Deze financiers komen deels uit de commerciële sector en deels zijn het subsidie verlenende instanties. Het leeuwendeel van de financiering voor dit soort projecten komt echter van de verschillende overheden. Wanneer het college van burgemeester en wethouders akkoord gaat met het plan van de werkgroep, wordt een voorstel van het college om financieel te participeren in de herbestemming van de synagoge in de gemeenteraad behandeld. De gemeenteraad blijkt echter in meerderheid, om hen moverende redenen, tegen het voorstel te stemmen. Het plan strandt dan op de besluitvorming.[105]

De laatste barrière zit tussen de besluitvormingsfase en de implementatiefase. Mocht de gemeenteraad het plan van het college wel goedkeuren, dan kunnen er afspraken worden gemaakt over de aanvang van de werkzaamheden. In de tussentijd blijkt echter dat de

[103] Nelissen, *Herbestemming van grote monumenten*, 120.
[104] Ibidem, 120, 121.
[105] Ibidem, 121, 122.

belangrijkste gegadigde om zijn winkel te vestigen in de synagoge een betere bedrijfsruimte heeft gevonden. Andere gegadigden haken daardoor ook af, de eigenaar van de synagoge verliest het vertrouwen in herbestemming en verkoopt het gebouw aan een andere projectontwikkelaar die het gebouw besluit te slopen. De laatste barrière blijkt er dan uiteindelijk één te veel te zijn.[106]

Uit het bovenstaande voorbeeld blijkt wel dat in iedere fase van het herbestemmingsproces barrières kunnen opdoemen, die ertoe kunnen leiden dat de wensen niet worden gerealiseerd. Het is dus van belang om de barrières vroegtijdig te signaleren en een passende oplossing te vinden voor elke barrière.[107]

[106] Ibidem, 122, 123
[107] Ibidem, 123.

Bijlage 5: KUN model

Het KUN-stappenplan is in 1999 ontwikkeld als aanvulling op de al bestaande modellen. Geprobeerd is om een volledig stappenplan te ontwerpen, waarin alle fasen van een herbestemmingsproces aan bod komen. Het stappenplan kent tien stappen, waarvan hieronder een versie is weergegeven:

Stap 1 Inventarisatie van leegstand

- Baken het gebied af waarop de inventarisatie van leegstand betrekking heeft.
- Benoem de categorie monumenten, religieus erfgoed in dit geval, waarvan leegstand geïnventariseerd moet worden.
- Maak een inventarisatie van de aantallen leegstaande en leegkomende panden.
- Geef van de leegstaande of leeg gekomen panden aan wat de grootte ervan is.
- Geef globaal aan wat de onderhoudstoestand van het leegstaande monument is.
- Geef deze inventarisatie in een schema weer.
- Achterhaal de oorzaken van de leegstand.

Stap 2 Initiatief tot herbestemming

- Breng in beeld wie de initiatiefnemer tot herbestemming is.
- Probeer de initiatiefnemer tot herbestemming te plaatsen binnen het netwerk waarin hij opereert.
- Ontwikkel een idee over het juiste moment van initiatief.
- Vorm een duidelijk beeld van de wijze waarop het initiatief in de publiciteit moet worden gebracht.
- Onderhoud goede contacten met pers en andere media om het initiatief te promoten.
- Let op een zorgvuldige, deskundige en overtuigende presentatie van het initiatief.

Stap 3 Strategie-ontwikkeling voor herbestemming

- Formuleer de doelstellingen die men wil bereiken.
- Probeer het doel in een pakkende slogan te vertalen.
- Ontwikkel ideeën over de instrumenten die moeten worden ingezet om de doeleinden te bereiken.
- Heb oog voor de mede- en tegenstanders.

- Creëer een breed draagvlak voor herbestemming.
- Zorg voor een goed inzicht in mogelijke strategieën.
- Stem de strategie op de omstandigheden af.
- Overweeg welk strategieniveau de voorkeur verdient.
- Wees flexibel bij het aanpassen van de strategie aan zich wijzigende omstandigheden.

Stap 4 Onderzoek naar het monument en zijn omgeving

- Ken het monument bouwkundig.
- Ken het monument juridisch.
- Ken het monument planologisch.
- Ken het monument architectonisch.
- Ken de omgeving van het monument. Voor synagogen geldt ook dat de relatie met de omgeving en de joodse gemeente in een stad of dorp een belangrijke component is.
- Ken de ligging van het monument.
- Ken de functiemobiliteit van het monument.

Stap 5 Planontwikkeling en haalbaarheidsonderzoek van de herbestemming

- Formuleer het programma van eisen.
- Selecteer architecten die kennis van zaken hebben op dit gebied. Bij dit punt ligt de voorkeur bij een architect die al ervaring heeft met herbestemming van synagogen en dus al bekend is met de specifieke problemen waarmee hij te maken kan krijgen.
- Laat de architect alternatieve plannen ontwikkelen.
- Bespreek deze plannen met potentiële geïnteresseerden.
- Maak een financieel plaatje van de herbestemming.
- Verricht een haalbaarheidsonderzoek. Vooral het haalbaarheidsonderzoek is bij de herbestemming van synagogen van belang, zeker wanneer een deel van de herbestemming inhoudt dat de plaatselijke joodse gemeente de synagoge weer in gebruik gaat nemen.

Stap 6 Financiering van het herbestemmingsplan

- Zoek naar financiers.
- Kies een geschikte financiële constructie.

- Maak een gedetailleerd financieel plan.
- Zoek naar financiële steun.

Stap 7 Bouwplan voor de herbestemming

- Werk een bouwplan uit. Voor een synagoge is het belangrijk, dat ook rekening wordt gehouden met de joodse spijswetten wanneer de herbestemming inhoudt dat de joodse gemeenschap de synagoge weer in gebruik zal nemen.
- Maak een plantekening.
- Maak het plan bestekklaar.
- Zorg voor overleg met de gemeente i.v.m. de bouwvergunning en eventuele andere vergunningen.
- Toets het plan aan het bouwbesluit, de gemeentelijke bouwverordening, de arbo-regelgeving en andere relevante regelgeving.
- Zorg dat het plan past binnen het vigerende bestemmingsplan.

Stap 8 Goedkeuring van het bouwplan

- Leg het plan voor aan de gemeente. Bij de herbestemming van synagogen geldt vaak dat de gemeente al in een vroeg stadium als één van de actoren is betrokken. Het plan zal daardoor niet onbekend zijn voor de gemeente en het voorleggen van het plan zal veelal in samenspraak met de gemeente gebeuren.
- Zorg voor een goede situatieschets.
- Zorg voor een tekening van de bestaande en nieuwe situatie.
- Zorg voor bestek- en detailtekeningen.
- Zorg voor alle bescheiden die nodig zijn voor een bouwvergunning en een Monumentenwet-vergunning.
- Heb overleg met de gemeentelijke monumentencommissie. Dit punt is bij vele synagogen van belang, omdat zij een monumentenstatus bezitten.
- Heb overleg met de welstandscommissie.

Stap 9 Uitvoering van het bouwplan

- Neem contact op met een goede bouwmaatschappij. Het is belangrijk dat de bouwmaatschappij voeling heeft met de joodse gemeente. Vaak heeft zij heel speciale wensen en daar moet de bouwmaatschappij mee om kunnen gaan.
- Leg het plan aan meerdere aannemers voor.
- Maak een keuze voor een goede en goedkope aannemer. Voor de herbestemming van synagogen is het ook van belang dat de aannemer voeling heeft met de joodse gemeente. Vaak heeft zij heel speciale wensen en daar moet de aannemer mee om kunnen gaan.
- Wees waakzaam bij (ondoorzichtige) onderaanneming.
- Zorg voor een goede planning in overleg met de bouwmaatschappij en aannemer.
- Let erop dat de uitvoering plaatsvindt volgens plan.
- Wees waakzaam ten aanzien van het behoud van cultuurhistorische waarden. Daarnaast geldt in het geval van synagogen, dat waakzaamheid ook geboden is wat betreft de religieuze waarde van het gebouw.
- Maak gebruik van historische materialen uit depots. Bij synagogen kan ook gebruik worden gemaakt van de historische materialen die niet meer gebruikt kunnen worden in andere synagogen.
- Let op details bij de uitvoering.

Stap 10 Beheer en exploitatie van het monument

- Ontwikkel een heldere voorstelling over het beheer.
- Zorg voor een goede exploitatie.
- Kies een exploitant die het gebouw respecteert. Respect voor het gebouw is zeker bij een synagoge van het grootste belang, omdat het gaat om religieus erfgoed en het gebouw een zekere waarde voor de omgeving heeft.

Wanneer het bovenstaande stappenplan goed wordt bestudeerd blijkt, dat het proces van functiekeuze erg lastig is. Door de nadruk die het model legt op het verkoopplaatje hoopt het de herbestemming een grote kans van slagen te geven. Verder is duidelijk dat het een

algemeen model is en dat het enige aanpassingen vereist wanneer het gebruikt wordt voor de herbestemming van synagogen.[108]

[108] Nelissen, *Herbestemming van grote monumenten*, .

Bijlage 6: Interview Sanne Terlouw (lid van Beth Shoshanna, een joodse organisatie in Deventer)

1. **Waarom behoort Beth Shoshanna niet tot één van de Joodse overkoepelende joodse gemeenschappen die er in Nederland zijn?**
   Wanneer Beth Shoshanna zich aansluit bij zo'n overkoepelende organisatie moet men zich aan veel regels houden, bijvoorbeeld het vormen van een bestuur en het heffen van lidmaatschapsgeld, en daar is Beth Shoshanna op dit moment nog niet aan toe. Daarnaast is er ook geen geld voor een rabbijn die dan betaald zou moeten worden. Verder is het zo dat Beth Shoshanna laagdrempelig wil zijn voor mensen die langzaam weer joods "durven" te zijn en niets wil forceren.

2. **Hoe wordt een synagoge ingewijd?**
   Een synagoge hoeft niet te worden ingewijd. De synagoge moet worden gezien als een omhulsel. Het is een huis van samenkomst en eigenlijk heeft het geen belangrijke functie. Veel belangrijker is de gemeenschap die samenkomt in de synagoge. Zij gebruikt de synagoge als een omhulsel. Het inwijden van een synagoge is wel mogelijk, maar vaker vindt er een inwijding plaats wanneer de gemeenschap nieuwe Thorarollen heeft.

3. **Welke rol speelt de synagoge binnen de liberaal joodse gemeenschap?**
   De synagoge is een huis van samenkomst. De joodse gemeenschap komt samen in de synagoge voor diensten en om te leren (lernen). Daarnaast is het ook een plaats om samen te eten en dergelijke. Bij Beth Shoshanna is het zo dat er op vrijdagavond en zaterdagmorgen na de dienst samen wordt gegeten.

4. **Zijn er naast de Shoah nog andere oorzaken voor de leegstand van synagogen?**
   Elke oorzaak houdt verband met de Shoah. De Shoah is de hoofdoorzaak van de leegstand van synagogen. Daarnaast is het zo dat na de oorlog de joodse ouders hun kinderen niets meer leerden over het jodendom. De generaties van na de oorlog schamen zich dus voor het feit dat zij weinig weten over het jodendom en dus niet naar een synagoge durven te gaan. Langzaamaan komt deze generatie weer terug naar de synagoge, terwijl ze soms zelf niet eens gelovig zijn. Ze willen ook graag dat de joodse cultuur behouden blijft.

5. **Hoe kijkt de liberaal joodse gemeenschap aan tegen herbestemming van synagogen?**
   Vanuit Beth Shoshanna stimuleert men herbestemming zeker als dit betekent, dat er weer diensten worden gehouden in de synagoge. Daarnaast wordt herstemming voor concerten, tentoonstellingen en dergelijke ook gestimuleerd, omdat men wel inziet dat de joodse gemeenschap vaak te klein is om de synagoge alleen voor diensten te kunnen gebruiken.

6. **Zijn er, naast herbestemming, opties die de liberaal joodse gemeente liever ziet?**
   Nee, er zijn geen andere opties die Beth Shoshanna liever zou zien. Wel is het zo, dat zij het houden van diensten in de synagoge stimuleren.

7. **Welke voorwaarden zouden er moeten worden gesteld aan herbestemming?**
   Veel voorwaarden hoeven er niet te worden gesteld. De belangrijkste is eigenlijk dat men het liefst heeft dat er geen vlees wordt gegeten in de synagoge. Vegetarisch is goed, maar het consumeren van vlees zou de situatie vanwege de spijswetten gecompliceerd maken.

8. **Welke onmogelijkheden zijn er wat betreft de herbestemming van synagogen?**
   In principe zijn er geen onmogelijkheden. Wel zou het voor Beth Shoshanna een doorn in het oog zijn, wanneer een synagoge herbestemd zou worden tot kroeg of winkel. Een herbestemming tot moskee zou men geen moeite hebben.

9. **Zijn er vanuit het joodse geloof nog voorschriften over herbestemming van een synagoge?**
   Vanuit het joodse geloof zijn er geen voorschriften over herbestemming. Alleen wanneer het gebouw in handen is van de joodse gemeenschap kan men eisen stellen. Wordt het gebouw verkocht dan heeft men er niets meer over te zeggen.

10. **Hoe zou u de joodse identiteit omschrijven? En welke componenten kent volgens u de joodse identiteit?**
    Ik denk dat mensen met een joodse identiteit sterk voelen dat ze bij een bepaalde groep horen, een groep die gedeelde tradities en een gedeelde historie heeft. Sommigen van hen zullen zich daarbij religieus voelen, anderen niet. Voor sommigen zal het erg belangrijk zijn zich aan bepaalde leefregels te houden, voor anderen minder. Natuurlijk zijn joden onderling net zo verschillend als andere mensen, toch denk ik dat we met elkaar die gedeelde geschiedenis en tradities herkennen.

11. **Is de joodse identiteit voor u de belangrijkste identiteit die u heeft?**
    Nee, ik voel ook sterke andere identiteiten: ik ben allereerst vrouw, ik ben moeder, ik ben Nederlandse, ik ben de dochter van mijn ouders (om er maar een paar te noemen), ik ben iemand die in het midden van de 20ste eeuw geboren is. Al die elementen hebben grote invloed op mijn totale identiteit.

12. **Welk rol speelt de synagoge bij de identificatie van het joodszijn?**
    Voor mij, hier in Nederland, best groot (ook al vind ik mezelf beslist geen religieus mens), omdat er hier weinig andere plaatsen zijn waar joden elkaar ontmoeten.

13. **Welke rol speelt authenticiteit, bv voorwerpen die worden gebruikt tijdens de eredienst, binnen het joodse geloof?**
Dat hangt ervan af. De Thorarol is ons belangrijkste attribuut. Het is belangrijk dat hij goed leesbaar is en niet uit elkaar valt. Voor mensen die religieus zijn is het ook om andere redenen belangrijk dat hij kosher is (dat wil zeggen onbeschadigd en helemaal in orde). Zij geloven dat God zelf de woorden uit de Thora heeft gedicteerd en dan mogen er natuurlijk geen foutjes in sluipen. Het jodendom kent veel 'spulletjes' die bij verschillende tradities gebruikt worden. Zelf geeft het me wel een prettig gevoel om deze voorwerpen te gebruiken (kaarsen, een sederschotel, een chanoekia-kandelaar etc).

14. **In hoeverre mag men concessies doen aan de authenticiteit van de synagoge en de voorwerpen die daar worden gebruikt tijdens de eredienst wanneer het gebouw wordt herbestemd?**
Als het gebouw verkocht wordt hebben joden er natuurlijk niets meer over te zeggen. Voor joden is een synagoge niet meer dan een huis van samenkomst. Iedere plaats waar tien joden samenkomen kan een synagoge zijn, ook bijvoorbeeld een particulier huis. Er is niets gewijds aan een synagoge, behalve op het moment dat er een dienst wordt gehouden. Dan is het bijvoorbeeld gebruikelijk dat mannen een hoofdbedekking dragen. Sommigen trekken dat door en dragen in een synagoge altijd hoofdbedekking. Ik zou het wel erg vervelend vinden als er oneerbiedig met bijvoorbeeld de Thorarollen zou worden omgegaan of als de rituele voorwerpen bij het groot vuil zouden komen staan. Op de synagoge van Deventer stond een grote koperen Davidster. Die is naar beneden gesmeten toen het een kerk werd en sindsdien verdwenen. Dat doet wel pijn ja, maar meer om de gedachten erachter dan om het werkelijke voorwerp.

15. **Is het gebruik van authentieke voorwerpen (tijdens een eredienst) in de synagoge van enig belang?**
We hebben bijna niets echt nodig. Een Thorarol, een tafel om hem op te leggen, een gebedenboek en de mannen dragen een talliet en een kipa. Daaromheen zijn er natuurlijk een hele hoop spullen die het makkelijker maken, maar nodig zijn ze niet.

16. **Op welke wijze verandert de waarde van de synagoge wanneer deze wordt herbestemd?**
Zoals gezegd: een synagoge is een huis van samenkomst. Als die er niet meer is, vinden we een andere plaats om samen te komen. Maar vanwege historische redenen is het natuurlijk wel belangrijk en van waarde voor ons om synagogen te behouden. Het is vreselijk dat er zoveel joden zijn vermoord, zoveel dat er bijna geen synagogen meer 'nodig' zijn. Daarom doet een aantal mensen – waaronder ik – hun best om bepaalde synagoges wel degelijk voor het jodendom te bewaren. Het is naar om te zien als er bijvoorbeeld een schoenenwinkel in een sjoel komt.

Bijlage 7: Interview Manja Pach (lid van de Liberaal Joodse Gemeente Gelderland)

1. **Hoe wordt een synagoge ingewijd?**
   Ik weet niet precies waar de desbetreffende voorschriften te vinden zijn. Ik heb één (her)inwijding van zeer nabij meegemaakt – 2010 in de Dierense sjoel. We brachten de Thorarollen van onze gemeente (Liberaal Joodse Gemeente (LJG) Gelderland) naar binnen onder de choepa. Dat is een gebedskleed (talliet) dat op vier stokken omhoog wordt gehouden. Net als bij een (joods) huwelijk. Het geheel vindt plaats in een feestelijke eredienst.

2. **Welke rol speelt de synagoge binnen de liberaal joodse gemeenschap?**
   Het woord Synagoge komt uit het Grieks; het betekent (huis van) samenkomst. In het Hebreeuws zijn er verschillende benamingen voor, o.a. Beth Hamidrasj (leerhuis), Beth Hatefilla (gebedshuis), Beth ha Knesset (huis van samenkomst). Dat is ook wat er gebeurt: leren, onderwijs, gebed, samenkomst van de gemeente. Dat is in een liberale gemeente niet anders dan in een traditionele of orthodoxe gemeente. Het woord sjoel komt uit het Jiddisj en is hetzelfde als het Duitse woord Schule (school).

3. **Zijn er naast de Shoah nog andere oorzaken voor de leegstand van synagogen?**
   Ook voor de Tweede Wereldoorlog was een groot deel van de Nederlandse joden al seculier. Wat er precies met het religieuze jodendom gebeurd zou zijn als niet 80% van de joden zou zijn omgebracht? Ik weet het niet, het zou kunnen dat er nog minder van over was dan nu, maar wie zal het zeggen.

4. **Hoe kijkt de liberaal joodse gemeenschap aan tegen herbestemming van synagogen?**
   Er is niet één standpunt lijkt me. Ook hier geldt: liberaal of traditioneel – een voormalige synagoge die niet meer voor de eredienst wordt gebruikt is een gebouw met een geschiedenis. Wat er met zo'n gebouw moet en kan gebeuren hangt van veel factoren af. Is er een kans dat het weer synagoge kan worden? Wonen er nog joden in de buurt? Kan het incidenteel voor een eredienst worden gebruikt?

5. **Zijn er, naast herbestemming, opties die de liberaal joodse gemeente liever ziet?**
   Als er nog een functionerende joodse gemeente is die van het gebouw gebruik kan en wil maken, is dat de beste optie. De vraag wie eigenaar is, is niet zo interessant, wel wie de kosten draagt voor beheer en onderhoud.

6. **Welke voorwaarden zouden er moeten worden gesteld aan herbestemming?**
   Een synagoge die niet meer als zodanig wordt gebruikt, is niets anders dan een gebouw met een geschiedenis. De geschiedenis van de massale moord op de joden is een pijnlijke. Daarmee zou rekening moeten worden gehouden bij het bepalen van de mogelijkheden tot herbestemming.

7. **Welke onmogelijkheden zijn er wat betreft herbestemming van synagogen?**
   zie onder 6. Het is naar mijn mening geen principieel verschil tussen hergebruik als christelijke kerk of moskee. In Den Haag is dat ook gebeurd (moskee). Elk respectvol gebruik is denkbaar.

8. **Zijn er vanuit het Joodse geloof nog voorschriften over herbestemming van een synagoge?**
   Ik zou het niet weten.

9. **Hoe zou u de joodse identiteit omschrijven? En welke componenten kent volgens u de joodse identiteit?**
   Prof. Ido Abram heeft daarover een theorie: in de joodse identiteit zijn vijf componenten te onderscheiden: 1. religie en traditie 2. oorlog, vervolging en overleving 3. Israël en zionisme 4. persoonlijke ontwikkeling 5.vermenging van culturen. De mate waarin elk van deze componenten in een individu aanwezig is, verschilt per persoon.

10. **Is de joodse identiteit voor u de belangrijkste identiteit die u heeft?**
    De geschiedenis van mijn familie, die is bepaald door onze joodse afkomst, heeft grote invloed gehad (en nog steeds) op wie ik (geworden) ben. Het belangrijkste? Ik ben ook een vrouw en ik ben ook een Nederlandse. Het is lastig te zeggen wat het belangrijkste element is.

11. **Welk rol speelt de synagoge bij de identificatie van het joodszijn?**
    Dat hangt erg af van welke elementen het joodszijn voor je van belang zijn. Het kan een ontmoetingsplek zijn waar je de gemeenschap waarbij je wilt horen ervaart, maar er zijn ook veel joden die nooit in een synagoge komen en zich toch geheel joods voelen.

12. **Welke rol speelt authenticiteit, bv van voorwerpen die worden gebruikt tijdens de eredienst, binnen het joodse geloof?**
    Het belangrijkste zijn de Thorarollen, die authentiek moeten zijn. Voor het overige kun je overal bidden en diensten houden. De LJG Gelderland heeft 45 jaar lang diensten gehouden op plekken die geen synagoge waren.

13. **In hoeverre mag men concessies doen aan de authenticiteit van de synagoge en de voorwerpen die daar worden gebruikt tijdens de eredienst wanneer het gebouw wordt herbestemd?**
    Zie vraag 12.

14. **Is het gebruik van authentieke voorwerpen (tijdens een eredienst) in de synagoge van enig belang?**

Zie vraag 12.

15. Op welke wijze verandert de waarde van de synagoge wanneer deze wordt herbestemd?

Als het gebouw geen synagoge meer is, dan betekent dat nog niet dat het geen waarde meer heeft. De geschiedenis van het gebouw verdient respect en waardering ook als het de oorspronkelijke functie niet meer heeft.

Bijlage 8: Interview orthodoxe jood

1. **Tot welke joodse gemeente behoort u?**
   Nederlands Israëlitische Gemeente de Stedendriehoek.

2. **Hoe wordt een synagoge ingewijd in een orthodox joodse gemeente?**
   Door een Orthodoxe Joodse Rabbijn. Heb ik nog nooit meegemaakt.

3. **Welke rol speelt de synagoge binnen de orthodox joodse gemeente?**
   De synagoge is het huis om te leren, daarom wordt die ook sjoel (Schule) genoemd.

4. **Zijn er naast de Shoah nog andere oorzaken voor de leegstand van synagogen?**
   De secularisatie en de vergrijzing.

5. **Hoe kijkt de orthodox joodse gemeenschap aan tegen herbestemming van synagogen?**
   Men vindt het niet leuk maar het is niet te voorkomen, helaas.

6. **Zijn er, naast herbestemming, opties die de orthodox joodse gemeenschap liever ziet?**
   Als voorbeeld, onze Synagoge in Zutphen is eigendom van Stichting Oude Gelderse Kerken en wij mogen haar gebruiken.

7. **Welke voorwaarden zouden er moeten worden gesteld aan herbestemming?**
   Het moet passen in het Joods Cultureel Erfgoed.

8. **Welke onmogelijkheden zijn er wat betreft herstemming van synagogen?**
   Veel mogelijkheden maar het moet wel een beetje passen, geen disco o.i.d. een bibliotheek of concertzaal zou ook wel kunnen.

9. **Zijn er vanuit het joodse geloof nog voorschriften over herbestemming van een synagoge?**
   Niet direct volgens mij, als het verkocht is ben je de zeggenschap kwijt.

10. **Hoe zou u de joodse identiteit omschrijven? En welke componenten kent volgens u de joodse identiteit?**
    De joodse identiteit krijg je door geboorte, je kunt er ook niet van af raken, al zou je je laten dopen of iets dergelijks.

11. **Is de joodse identiteit voor u de belangrijkste identiteit die u heeft?**
    Wel heel belangrijk, maar het gewoon als “mens” functioneren is misschien nog veel belangrijker voor mij.

12. **Welk rol speelt de synagoge bij de identificatie van het joodszijn?**
    Buitengewoon belangrijk, Wij noemen de synagoge sjoel, komt van Schule (huis om te leren).

13. **Welke rol speelt authenticiteit, bv van voorwerpen die worden gebruikt tijdens de eredienst, binnen het joodse geloof?**
    Heel belangrijk, vooral de Thorarollen zijn het meest belangrijk in de sjoel.

14. **In hoeverre mag men concessies doen aan de authenticiteit van de synagoge en de voorwerpen die daar worden gebruikt tijdens de eredienst wanneer het gebouw wordt herbestemd?**
    Weet ik niet.

15. **Is het gebruik van authentieke voorwerpen (tijdens een eredienst) in de synagoge van enig belang?**
    Ja, volgens mij heel belangrijk.

16. **Op welke wijze verandert de waarde van de synagoge wanneer deze wordt herbestemd?**
    Is dan voor het jodendom niet meer van belang, het is maar een hoop stenen, afgezien van de historische cq culturele waarde.

Bijlage 9: Interview liberale jood

1. **Hoe wordt een synagoge ingewijd?**
   Volgens een standaard liturgie: voorbeelden in de mediatheek van het museum

2. **Welke rol speelt de synagoge binnen de liberaal joodse gemeenschap?**
   Niet alleen in de liberale gemeenten maar ook traditioneel, bij de orthodoxen, speelt de synagoge behalve een religieuze ook een sociale en culturele rol: het is niet alleen een huis van gebed, maar ook van studie en samenkomst. Moderne synagogen laten deze verschillende functies in de architectuur tot uiting komen.

3. **Zijn er naast de Shoah nog andere oorzaken voor de leegstand van synagogen?**
   Ontkerkelijking.

4. **Hoe kijkt de liberaal joodse gemeenschap aan tegen herbestemming van synagogen?**
   Gemengd: een synagoge is geen heilig gebouw, en mag verkocht worden [behalve als washuis, leerlooierij etc.] om de continuïteit van joods leven elders te garanderen.

5. **Zijn er, naast herbestemming, opties die de liberaal joodse gemeente liever ziet?**
   Waarom zou een gemeente een gebouw aan een joodse gemeente schenken om herbestemming te verhinderen? Ofwel bestaat er een levensvatbare joodse gemeente van redelijke omvang en leeftijdsopbouw die een gebouw als synagoge gebruikt; of er is geen joodse gemeente; een burgerlijke gemeente heeft interesse in behoud van een synagoge wanneer het monumentale waarde bezit, deel van het stadsbeeld is – maar een burgerlijke gemeente zal ook zoeken naar een rendabele exploitatie van dit gebouw.

6. **Welke voorwaarden zouden er moeten worden gesteld aan herbestemming?**
   Rendabel en in overeenstemming met al of niet in grove tegenstelling tot het oorspronkelijke gebruik.

7. **Welke onmogelijkheden zijn er wat betreft herbestemming van synagogen?**
   Behalve wellicht emotionele redenen zijn er geen zakelijke of zelfs religieuze redenen die hergebruik tot kerk of moskee verhinderen; een synagoge is als gezegd niet heilig, en in het verleden zijn er vele synagogen en kerken van functie veranderd de Aya Sofia was een kerk, en sinds vele eeuwen moskee; in Nederland zijn de synagogen van Den Haag en Tiel tegenwoordig een moskee.

8. **Zijn er vanuit het joodse geloof nog voorschriften over herbestemming van een synagoge?**
   Nee, behalve als washuis, leerlooierij etc. – dus alles wat stank veroorzaakt en wat met lichamelijke functies te maken heeft.

9. **Hoe zou u de joodse identiteit omschrijven? En welke componenten kent volgens u de joodse identiteit?**
   Een combinatie van religie, cultuur, en persoonlijke geschiedenis.

10. **Is de joodse identiteit voor u de belangrijkste identiteit die u heeft?**
    Ja, de joodse identiteit is voor mij heel belangrijk, maar niet los te zien van mijn identiteit als man, Amsterdammer, Nederlander. Maar wat is een typisch Amsterdamse joodse Nederlandse man nou precies? Ik vul dat zelf naar beste eer en geweten in, en mijn ideeën daarover, en de praktische uitvoering daarvan ontwikkelen zich nog steeds.

11. **Welk rol speelt de synagoge bij de identificatie van het joodszijn?**
    Ik kom er vaak, voor mij is het een essentieel referentiepunt.

12. **Welke rol speelt authenticiteit, bv van voorwerpen die worden gebruikt tijdens de eredienst, binnen het joodse geloof?**
    Wat is authentiek en wie bepaalt dat? Niet-joodse objecten kunnen een joodse functie krijgen en zijn daarmee joods. Ik houd van prachtige oude spullen, maar ook van moderne ceremoniële objecten.

13. **In hoeverre mag men concessies doen aan de authenticiteit van de synagoge en de voorwerpen die daar worden gebruikt tijdens de eredienst wanneer het gebouw wordt herbestemd?**
    In de loop van vele eeuwen zijn er altijd aanpassingen, concessies gedaan – een gebouw groeit, een religie ontwikkelt zich, mensen veranderen: gelukkig maar. Zonder aanpassingen sterft de joodse traditie uit.

14. **Is het gebruik van authentieke voorwerpen (tijdens een eredienst) in de synagoge van enig belang?**
    Nee, zie boven. Het is mooi als je oorspronkelijke objecten kunt gebruiken, maar objecten dienen, het gaat om de inhoud en niet om de vorm.

15. **Op welke wijze verandert de waarde van de synagoge wanneer deze wordt herbestemd?**
    Als er geen andere optie is, blijft de herinnering in een waardig herbestemde synagoge op gepaste wijze bewaard: zie het JHM, zie Praag: geen synagogen meer, maar voor iedereen herkenbaar. En gelukkig continueert joods leven elders, in oude en nieuwe synagogen, in Nederland en daarbuiten. Het gaat niet om de stenen, maar om de mensen, om het jodendom.

Bijlage 10: Gesprek met Edward van Voolen, conservator Joods Historisch Museum (1augustus 2011)

De Grote Synagoge te Amsterdam is onderdeel van het Hoogduitse synagoge complex waarin het Joods Historisch Museum sinds 1987 is gevestigd. Het gebouw stamt uit 1671 en werd in 1954 overgedragen aan de Amsterdamse gemeente, nadat het zijn functie had verloren door het wegvoeren van de joden in de Tweede Wereldoorlog. In de periode 1977-1986 is de synagoge verbouwd en hersteld naar de situatie van 1822.

De heer van Voolen vertelde dat het gebouw midden jaren'70 leeg kwam te staan en dat de gemeente op zoek ging naar een functie voor het gebouw. Er is toen gekeken naar de oorspronkelijke functie van het gebouw en naar een mogelijk nieuwe functie. De gemeente Amsterdam wilde het synagogencomplex, waartoe de Grote Synagoge behoort, graag behouden, mede omdat het gezichtsbepalend is. Het complex was zogezegd in handen van de gemeente en toen het Joods Historisch Museum aangaf dat zij op zoek was naar een grotere ruimte, bood de gemeente hen het synagogencomplex aan.

Het museum zou zich kunnen vestigen in de vier synagogen, maar daarmee diende zich direct het eerste probleem aan. Het complex bestond uit vier aparte synagogen en die waren niet op elkaar aangesloten. Er moesten dus radicale ingrepen plaatsvinden, maar daarbij kwamen de wensen van de afdeling monumentenzorg van de gemeente Amsterdam en die van de gebruikers tegenover elkaar te staan. De gebruikers wilden de synagogen graag verenigen, voor hen zat de galerij in de weg, ze hadden last van de hellende vloer en de gebrandschilderde ramen waren een doorn in het oog omdat die op den duur zouden gaan lekken. De afdeling monumentenzorg wilde daarentegen maar minimale ingrepen toestaan en dus moest er telkens weer onderhandeld worden tussen de twee partijen. Opvallend is dat de joodse gemeenschap niet betrokken is geweest in het hele proces.

Een volgend probleem was dat van de authenticiteit. Toen de afdeling monumentenzorg toestemming had gegeven om de vier synagogen te verenigingen, moest bepaald worden hoe dat werd gedaan. Er moest een aantal doorbraken komen en de gebruikers wilden niet, dat deze als authentiek zouden worden beschouwd door de bezoekers. Daarom is er voor gekozen om de doorbraken opvallend grijs te maken. Verder wilde men de Grote Synagoge deels weer terugbrengen in oude staat. De vraag is natuurlijk of je het dan authentiek kan noemen. Volgens de heer van Voolen is het authentiek tussen grote aanhalingstekens. Op basis van verf-, bouw- en metselsporen en oude tekeningen is een deel

van de Grote Synagoge weer gereconstrueerd. Het gaat hierbij volgens de heer van Voolen wel over natte vingerwerk. Men zou het reconstructie op basis van goede argumenten kunnen noemen. Omdat de architect niet-joods was, zijn ook kerken voor de reconstructie als voorbeeld genomen.

Een derde grote beslissing die moest worden genomen, was in hoeverre de Grote Synagoge zijn objectfunctie weer terug moest krijgen. Zoals gezegd heeft de joodse gemeenschap geen rol gespeeld in het restauratie- en herbestemmingsproces. Toch is er weldegelijk rekening gehouden met hun gevoelens. Bij de restauratie is er namelijk voor gekozen om de Grote Synagoge niet te veel in synagogale staat terug te brengen. In de jaren'70 leefden er nog veel joodse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en zij wilden niet dat de Grote Synagoge te synagogaal zou worden. Er is daarom pas bij de verbouwing van acht jaar geleden voor gekozen om de synagogale functie van de Grote Synagoge sterker naar voren te laten komen.

Een vierde probleem was en is nog steeds de klimaatbeheersing. Wanneer naar de museumfunctie van het gebouw wordt gekeken, is klimaatbeheersing van het grootste belang. De afdeling monumentenzorg vond airco's en dergelijke echter te schadelijk voor het gebouw en dus is er maar één geklimatiseerde ruimte, direct onder de ingang van het museum. Ook het licht is een probleem. Doordat de Grote Synagoge veel grote ramen kent komt er te veel natuurlijk zonlicht naar binnen. Er is daarom gekozen om te werken met facsimile's en om kwetsbare stukken maar voor een bepaalde periode tentoon te stellen.

Tot slot heeft de heer van Voolen zijn mening gegeven over de herbestemming van de Grote Synagoge. Naar zijn mening is de herbestemming van de Grote Synagoge tot Joods Historisch Museum een goede beslissing geweest. Het gebouw stond leeg en de oorspronkelijke functie van het gebouw had ook met het jodendom te maken. Daarnaast zijn onderwijs, het zorgen voor de ouderen en dergelijke volgens het jodendom belangrijker dan het behoud van gebouwen.

Bijlage 11: Plattegrond Hoogduitse synagogencomplex

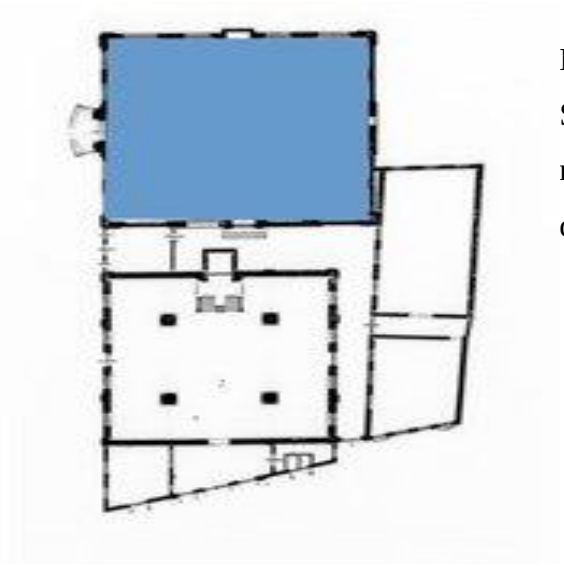

Linksboven (het blauwe deel) is de Nieuwe Synagoge, daaronder is de Grote Synagoge, rechtsonder is de Dritte Sjoel en daarboven is de Obbene Sjoel.[109]

[109] http://www.jhm.nl/cultuur-en-geschiedenis/gebouwen/nieuwe-synagoge (13-08-2011).